

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ГЛАЗКОВА ІРИНА ЯКІВНА

УДК 378.147:371.134[043.3]

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Запоріжжя – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
Гриньова Валентина Миколаївна,
Навчально-науковий інститут педагогіки
та психології Харківського національного
педагогічного університету імені Г. С. Сковороди,
заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Волкова Наталія Павлівна,
Дніпропетровський університет
імені Альфреда Нобеля,
завідувач кафедри загальної
та соціальної педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор
Князян Маріанна Олексіївна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
професор кафедри французької філології;

доктор педагогічних наук, професор
Пріма Раїса Миколаївна,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки (м. Луцьк),
професор кафедри педагогіки дошкільної
та початкової освіти.

Захист відбудеться “3” жовтня 2013 р. о 9⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.04 у Класичному приватному університеті за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, ауд. 124.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Класичного приватного університету за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, ауд. 114.

Автореферат розісланий “2” вересня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.І. Облес

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Складні й суперечливі процеси, що відбуваються в Україні, поставили нові завдання перед освітньою системою, вирішення яких вимагає підвищення рівня професійної підготовки педагогів. В урядових документах, зокрема Законах України “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту”, Державній програмі “Вчитель”, Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, Національній стратегії розвитку освіти в Україні до 2021 року, визначено особливо високі вимоги щодо формування професійно-педагогічної компетентності вчителя.

Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті висвітлено в працях Н. Бібік, В. Бондаря, І. Зязюна, О. Савченко, О. Семеног, А. Хуторського; засоби формування компонентів професійно-педагогічної компетентності вивчали А. Вербицький, О. Дубасенюк, Л. Карпова, Н. Кулюткін, В. Скаун; умови формування компонентів педагогічної компетентності були предметом дослідження Н. Борисової, М. Кларіна, В. Ляудіс, С. Сисоевої, Л. Хоружої та ін. До кола наукових інтересів увійшли такі види компетентності вчителя: психолого-педагогічна (О. Гура), соціокультурна (Н. Білоцерківська, Т. Колодько), деонтологічна (М. Васильєва), андрагогічна (І. Зель), конфліктологічна (А. Лукашенко), правова (В. Олійник), полікультурна (Л. Перетяга, Л. Чередніченко), громадянська (М. Михайличенко), дидактична (Л. Тархан), етична (Л. Хоружа), компетентність саморозвитку (Н. Кічук, М. Князян) – як складники професійної компетентності педагога, що зумовлюють ефективність його професійної підготовки та майбутньої професійної діяльності.

Аналіз наукового фонду засвідчив відсутність поняття “компетентність запобігання і подолання педагогічних бар’єрів”, теоретично не визначено та методологічно не обґрунтовано систему її формування, а, відтак, не розроблено й експериментально не апробовано технологію її формування в системі професійної підготовки. Проте вже окреслено напрями її вивчення, а саме:

– виокремлено такі типи бар’єрів у педагогічному процесі: пізнавальний (Л. Геращенко, О. Домирева, Н. Мараховська, А. Пилипенко, Н. Черненко); професійної діяльності вчителя (Ф. Вафін, Н. Городецька, Н. Загуменних, А. Маркова, С. Назметдінова, М. Подимов, А. Сафіна, Н. Чинкіна); творчої самореалізації студентів (К. Карамова); спілкування (Н. Волкова, О. Залюбовська); навчальної діяльності (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, О. Гудименко, Н. Дроздова, Н. Сопілко, О. Худобіна, Н. Черненко, Н. Яковлева); соціалізації (О. Єльнікова); професійного самовизначення (А. Массанов);

– учені акцентують увагу на дослідженні умов подолання бар’єрів у педагогічному процесі (Т. Вербицька, О. Худобіна, Л. Ярославська), необхідних для цього методів і прийомів (Н. Губарева, Н. Мараховська);

– погляди на бар’єр як джерело розвитку всього живого, зокрема людської особистості, вдосконалення якої й відбувається в результаті його подолання, викладено в працях Р. Шакурова, Н. Черненко.

Актуальність формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів зумовлена й тим, що серед суб'єктів педагогічного процесу спостерігається досить низький рівень обізнаності із суттю педагогічних бар'єрів, їх функціями, типологією, методами та прийомами їх запобігання й подолання. Це підтверджують також дані проведених опитувань учителів, викладачів та студентів вищих навчальних педагогічних закладів (усього 767 осіб). Так, 62,8% опитаних викладачів мають досить узагальнені уявлення про суть педагогічного бар'єра, вони схильні ототожнювати його з перешкодою психологічного або емоційного характеру; 20% опитуваних указують на те, що педагогічний бар'єр – це те, що заважає вчитися, при цьому вони не деталізують, що саме; 5% респондентів ототожнюють педагогічний бар'єр з віковим, підкреслюючи розбіжності в поглядах, уподобаннях, ідеалах тощо; 12,2% опитаних не змогли дати відповідь. З-поміж найактуальніших педагогічних бар'єрів ті, хто навчається, виокремили: великий обсяг інформації для засвоєння; несформованість умінь її класифікувати, узагальнювати, виокремлювати головне; емоційні бар'єри та бар'єри спілкування; 76% вчителів зазначили, що їхня професійна діяльність насичена бар'єрами, але вони не змогли чітко пояснити причини їх виникнення, переважно посиляючись на емоційну виснажливість; 66% респондентів не володіють методами й прийомами їх запобігання або подолання. Отже, практика школи вимагає вирішення проблеми підготовки професійно компетентних фахівців, які володіють методами та прийомами запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, що виникають у суб'єктів педагогічного процесу загальноосвітніх навчальних закладів.

Актуальність вивчення проблеми зумовлена тим, що зазначена компетентність формується в процесі професійної підготовки, що також насичена різними бар'єрами, запобігання або подолання яких і забезпечує набуття досвіду, що буде використаний у майбутній професійній діяльності.

Доцільність дисертаційної роботи посилюється й потребою вирішення нагальних суспільних проблем та подолання соціально-педагогічних суперечностей між:

- поширенням терміна “бар'єр” у сучасній педагогічній лексиці та недостатнім науково-теоретичним обґрунтуванням сутності дефініції “бар'єр”, її розмежуванням з іншими близькими за змістом поняттями;

- наявністю різноманітних педагогічних бар'єрів у процесі професійної діяльності та нездатністю вчителів своєчасно запобігати їм або ефективно долати;

- потребою педагогічної практики в науково обґрунтованій системі формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки та її недостатньою розробленістю в педагогічній теорії;

- вимогами суспільства до вчителя, який здатний забезпечувати запобігання або подолання педагогічних бар'єрів у педагогічному процесі, та нерозробленістю питань практичної підготовки майбутнього вчителя до такої діяльності;

– потенційними можливостями процесу професійної підготовки майбутніх учителів у вищих навчальних педагогічних закладах та відсутністю відповідного навчально-методичного забезпечення формування компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

Отже, актуальність зазначеної проблеми, її недостатній рівень теоретичної дослідженості й практичної розробленості, необхідність усунення зазначених суперечностей зумовили вибір теми дисертації: *“Теоретико-методичні засади формування у майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки”*.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за темою “Сучасні освітньо-виховні технології в підготовці вчителів” (номер державної реєстрації 0111U008876).

Тему дисертації затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 9 від 21.12. 2010 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 8 від 25.10.2011 р.).

Мета й завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає в обґрунтуванні теоретичних та методологічних засад системи формування у майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів та експериментальній перевірці її впливу на рівень їхньої професійної підготовки.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

– з'ясувати сутність понять “бар'єр”, “педагогічний бар'єр”, висвітлити основні функції педагогічних бар'єрів, дати характеристику типів педагогічних бар'єрів суб'єктів педагогічного процесу;

– розкрити сутність і структуру компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– визначити методологічні підходи до формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити систему формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– розробити поетапну технологію, стратегії й тактики як елементи системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– уточнити критерії та показники рівнів сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– упровадити в навчальний процес вищих педагогічних навчальних закладів навчальні й навчально-методичні матеріали для студентів та викладачів з питань формування компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

Об'єкт дослідження – процес професійної підготовки майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Предмет дослідження – система формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки.

Провідною ідеєю концепції дослідження є положення про те, що цілеспрямована, спеціально організована професійна підготовка майбутніх вчителів, що зорієнтована на формування їхньої компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, є основою успішної професійної педагогічної діяльності.

Дослідження ґрунтується на розумінні професійної компетентності педагога як певного рівня його професійної підготовки, що забезпечує суб'єктові праці здатність до виконання ним виробничих функцій і завдань педагогічної діяльності. Видом професійної компетентності майбутнього вчителя є компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, що розглядається як інтегроване, динамічне утворення особистості, результат підготовки на засадах теоретичних знань (про педагогічні бар'єри, їх сутність, типи, функції); практичних умінь запобігання, подолання й штучного створення педагогічних бар'єрів; особистісних якостей (бар'єростійкість, бар'єропревентивність), що стимулюють, мотивують, емоційно забарвлюють і регулюють як навчальну, так і професійну діяльність.

Компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів представлено структурними компонентами, зміст яких зумовлений типологією педагогічних бар'єрів суб'єктів педагогічного процесу, та функціональними, реалізація яких сприяє результативності навчальної й професійної діяльності.

Ефективність формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки забезпечують: науково-теоретичне обґрунтування сутності та типології педагогічних бар'єрів суб'єктів педагогічного процесу; методологія дослідження, що характеризується використанням основних положень наукових підходів щодо розуміння сутності вказаної компетентності; взаємозв'язок структурних і функціональних компонентів зазначеної компетентності; система формування цієї компетентності, що передбачає реалізацію етапів технології й гармонійне поєднання тактик відповідно до обраної стратегії або запобігання, або подолання педагогічних бар'єрів.

Концепція дослідження включає три взаємопов'язаних концепти, що сприяють реалізації головної ідеї дослідження.

Методологічний концепт відображає взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення проблеми компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів:

– системний підхід дав змогу визначити компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів як складне утворення, якому притаманна певна структура й системоутворювальні зв'язки, що потребує розробки системи для реалізації теоретичних пошуків у практичній діяльності;

– синергетичний підхід уможливив вивчення компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів як відкритої системи, що змінюється відповідно до вимог професійної підготовки та майбутньої професійної діяльності;

– особистісно-діяльнісний підхід сприяв усвідомленню сутності особистості майбутнього вчителя як суб'єкта діючого, у якого через зовнішню або внутрішню активність формується зазначена компетентність;

– суб'єктний підхід уможливив активний пошук шляхів формування творчої особистості, її спрямованість на віднаходження нового, нестандартного в усіх сферах діяльності людини, розвиток творчих можливостей за допомогою спеціальної технології;

– антропологічний підхід був спрямований на саморозвиток і самовдосконалення особистості майбутнього вчителя в процесі формування компетентності запобігання та подолання педагогічних бар'єрів;

– акмеологічний підхід забезпечив спрямованість професійної підготовки майбутнього вчителя на максимальне використання його особистісного та професійного потенціалу для формування компетентності в запобіганні й подоланні педагогічних бар'єрів з метою досягнення акме;

– ресурсний підхід сприяв удосконаленню компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, оскільки в процесі нарощування потенціалу особистість збагачується новими сенсами, цінностями, змінюється система потреб, а в процесі реалізації трансформованих сутнісних сил розширюються можливості виявити, виразити власні новоутворення, пов'язані з розвитком здібностей, нахилів тощо;

– реалізація компетентнісного підходу сприяла формуванню в майбутнього вчителя компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів як інтегрованого особистісного утворення, що відображає єдність його теоретичної та практичної підготовки.

Теоретичний концепт становлять:

– праці, присвячені професійній підготовці майбутніх учителів (О. Абдулліна, Є. Барбіна, А. Бойко, О. Дубасенюк, М. Князян, Г. Локарева, І. Ляхова, Р. Пріма);

– дослідження проблем формування професійної компетентності вчителя, значущих якостей його особистості (М. Васильєва, Н. Волкова, В. Гриньова, О. Гура, М. Євтух, Л. Карпова, М. Князян, Н. Кузьміна, В. Лозова, А. Мудрик, Р. Пріма, В. Семиченко, В. Сластьонін, А. Сущенко, Т. Сущенко, О. Фунтікова та ін.);

– положення щодо організації навчального процесу у вищій школі (О. Абдулліна, А. Алексюк, С. Амеліна, В. Краєвський, І. Лернер, В. Лозова, І. Облес, П. Підкасистий);

– теорія діяльнісного підходу до процесу засвоєння знань та розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.);

– дослідження педагогічних технологій (В. Безпалько, В. Євдокимов, М. Кларін, І. Прокопенко, С. Сисоєва, І. Якиманська);

– дослідження шляхів ефективного професійного становлення майбутнього вчителя в умовах вищих навчальних закладів (І. Булах, С. Гончаренко, В. Гриньова, Т. Сущенко);

– праці, присвячені проблемі бар'єрів педагогічного процесу (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Волкова, Л. Геращенко, О. Худобіна, Л. Ярославська та ін.).

Технологічний концепт передбачає розробку та впровадження в процес професійної підготовки системи формування в майбутнього вчителя компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

Загальна гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що якість підготовки майбутніх учителів можна суттєво підвищити, якщо на основі методолого-теоретичного обґрунтування сутності компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів розробити систему її формування в майбутніх учителів.

Загальну гіпотезу конкретизовано в *часткових припущеннях*, які передбачають, що формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів стане можливим, якщо:

– з'ясувати сутність педагогічних бар'єрів, охарактеризувати їх основні функції, висвітлити типологію педагогічних бар'єрів суб'єктів педагогічного процесу;

– методологічно обґрунтувати сутність компетентності майбутніх учителів у запобіганні й подоланні педагогічних бар'єрів на основі наукових підходів: системного, синергетичного, особистісно-діяльнісного, суб'єктного, антропологічного, акмеологічного, ресурсного та компетентнісного;

– розкрити сутність та структуру компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– реалізувати розроблену в процесі дослідження систему формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів упродовж чотирьох років навчання у вищому педагогічному навчальному закладі;

– обґрунтувати поетапну технологію, стратегії запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, дієвість яких забезпечується сукупністю тактик.

Методи дослідження. Відповідно до визначених завдань і перевірки вихідних припущень використано комплекс взаємопов'язаних та взаємодоповнювальних методів дослідження, а саме:

– *теоретичні*: аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення психолого-педагогічної літератури щодо досліджуваної проблеми; аналіз нормативної документації щодо вимог до професійної підготовки вчителя (ОПП, ОКХ, навчальні плани та програми); аналіз власної діяльності; класифікація педагогічних бар'єрів; моделювання системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів; метод аналізу дефініцій – для встановлення сутності компетентності майбутніх учителів у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів, обґрунтування її структури, теоретичних і методологічних засад, технології формування;

– *емпіричні*: спостереження за роботою студентів; анкетування, тестування, інтерв'ю, бесіди, опитування, вивчення продуктів діяльності з метою виявлення рівнів сформованості компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів; ранжування якостей особистості майбутнього вчителя; методи самооцінювання показників сформованості компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів; педагогічний експеримент щодо виявлення ефективності системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки;

– *математичної статистики*: метод статистичної обробки даних на основі критеріїв Стюдента й Фішера для кількісного та якісного аналізу результатів експериментальної роботи.

Експериментальна база дослідження. Експериментальну роботу здійснено на базі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Бердянського державного педагогічного університету, Української інженерно-педагогічної академії (м. Харків), Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

– охарактеризовано та введено в науковий обіг поняття “компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів” як складного, інтегрованого, динамічного утворення особистості майбутнього вчителя;

– теоретично обґрунтовано структурні компоненти компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів: мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-практичний, особистісний, який включає підструктуру якостей особистості й саморегульовальну підструктуру, а також її функції: пізнавальну, дидактично-професійну, комунікативну, діагностично-прогностичну, нормативно-регульовальну та захисну;

– розроблено й експериментально перевірено систему формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів;

– охарактеризовано та виявлено доцільність реалізації в межах зазначеної системи поетапної технології, а також стратегій запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, дієвість яких забезпечують тактики: прогнозування, сприяння, супроводу, підтримки, аутотренінгу, співробітництва, стимулювання, а також розвивальна;

– обґрунтовано бінарну сутність поняття “педагогічний бар'єр”, визначено типологію й охарактеризовано педагогічні бар'єри суб'єктів педагогічного процесу: тих, хто навчається (мотиваційні, пізнавальні, емоційні, комунікативні, бар'єри контролю та оцінки); тих, хто навчає (змісту й форм педагогічної діяльності, психофізіологічні, емоційні);

– уведено в науковий обіг поняття: “бар'єропревентивність” як якість особистості майбутнього вчителя; “бар'єрне освітнє середовище” та

“безбар’єрне освітнє середовище” як діалектично пов’язані, взаємозумовлені категорії, що взаємопереходять одна в одну;

уточнено:

- дефініції “педагогічний бар’єр” і “бар’єростійкість”;
- критеріальну базу виявлення рівнів сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар’єрів, яка логічно співвідноситься з її структурними компонентами;
- класифікацію педагогічних бар’єрів професійної діяльності майбутніх учителів;

набули подальшого розвитку:

- ідеї щодо розвивального характеру педагогічного бар’єра й доцільності його штучного створення в педагогічному процесі;
- зміст освіти та засоби професійної підготовки майбутніх учителів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці та впровадженні теоретично обґрунтованої та експериментально перевіреної системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар’єрів.

Створено й упроваджено в навчальний процес навчально-методичні комплекси: “Англійська мова. Кредитно-модульний курс” (гриф МОН), “English. Learning through Barriers + CD” (гриф МОН), “Країнознавство”, що містять навчальну й робочу програми, матеріали лекцій і практичних занять, завдання для самостійної роботи, індивідуальні науково-дослідні завдання, матеріали поточного та підсумкового тестового контролю. У навчальний процес упроваджено авторський спецкурс “Запобігання і подолання педагогічних бар’єрів у навчальному процесі”.

Практична значущість полягає й у можливості використання розробленого та експериментально апробованого комплексу діагностичних методик, що дає змогу виявити наявність педагогічних бар’єрів у суб’єктів педагогічного процесу.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, впроваджено в процесі викладацької діяльності та науково-методичної роботи в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди (довідка № 538 від 10.02.2013 р.), Бердянському державному педагогічному університеті (довідка № 234 від 14.12.2012 р.), Українській інженерно-педагогічній академії, м. Харків (довідка № 106-01/01 від 14.02.2013 р.), Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка (довідка № 117 від 18.01.2013 р.), Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (довідка № 142 від 16.03.2013 р.).

Теоретичні положення та практичні напрацювання можуть бути використані в професійній підготовці майбутніх учителів у вищих навчальних закладах для оновлення змісту лекційних і практичних занять з дисциплін “Педагогіка”, “Основи педагогічної майстерності”, а також фахових дисциплін; в організації педагогічної практики; у процесі написання курсових, дипломних і

магістерських робіт; у розробці навчальних програм; у створенні навчальних посібників; у системі післядипломної освіти та підвищення кваліфікації учителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Розроблено програму семінару щодо підвищення кваліфікації викладачів за тематикою “Бар’єрна педагогіка”. Монографія та навчальні посібники можуть бути використані в навчальному процесі вищих навчальних закладів.

Особистий внесок автора. Всі наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, одержані автором самостійно. Ідеї та думки, що належать співавторам (О. Абрамова, О. Бросленко, Р. Дорогих, І. Школа), не використовувались у дисертації.

Кандидатська дисертація на тему “Підготовка майбутнього вчителя до організації навчального діалогу у професійній діяльності” була захищена в червні 2004 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Апробація дисертації. Основні результати дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях і семінарах різних рівнів:

– *міжнародних*: “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (м. Луцьк, 2010 р.), IX Ірпінські міжнародні науково-педагогічні читання (м. Ірпінь, 2010 р.), “Творчі підходи та методи у викладанні іноземних мов” (м. Бердянськ, 2010, 2012 рр.), “Освіта і доля нації” (м. Харків, 2010 р.), “Роль педагогіки та психології в сучасному світі” (м. Львів, 2011 р.); “Психологія і педагогіка: Актуальні питання ХХІ століття” (м. Одеса, 2011 р.); “Міждисциплінарність як методологія гуманітарних наук: мова, освіта, культура” (м. Умань, 2012 р.), “Управление качеством высшего образования” (м. Маріуполь, 2012 р.); “Наукові дослідження – теорія та експеримент” (м. Полтава, 2012 р.), “Непрерывное образование личности как феномен ХХІ века” (Росія, м. Солікамськ, 2012 р.); “Наука, освіта, суспільство очима молодих” (м. Рівне, 2012 р.); “The International Research and Practice Conference” (Ізраїль, 2012 р.); “Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до сьогодення” (м. Умань, 2013 р.); “Настоящи изследвания и развитие – 2013” (Болгарія, м. Софія, 2013 р.); “Соціокультурний розвиток людини і суспільства” (м. Рівне, 2013 р.), “Strategiczne pytania światowej nauki – 2013” (Польща, м. Пшемишль, 2013 р.), “Moderní vymoženosti vědy – 2013” (Чехія, м. Прага, 2013 р.), “Современные проблемы науки и образования” (Угорщина, м. Будапешт, 2013 р.);

– *всеукраїнських*: “Придніпровські соціально-гуманітарні читання” (м. Дніпропетровськ, 2010 р.); “Гуманітарна освіта та виховання у вищому технічному навчальному закладі” (м. Дніпропетровськ, 2010 р.); “Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції” (м. Красноармійськ, 2010 р.); “Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика” (м. Харків, 2010, 2011 рр.); “Гуманітарна освіта та виховання у вищому технічному навчальному закладі” (м. Дніпродзержинськ, 2011 р.); “Придніпровські соціально-гуманітарні читання” (м. Кривий Ріг, 2012 р.).

Публікації. Результати дослідження відображено в 54 наукових працях (з них 50 – одноосібні), серед яких: 1 монографія, 2 посібники (в співавторстві) з грифом МОН України, 5 навчальних та науково-методичних видань (2 у співавторстві), 20 одноосібних статей у наукових фахових виданнях, 6 статей у виданнях іноземних держав та інших виданнях, 19 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій. Загальний обсяг авторського доробку з теми дослідження становить 98,73 д.а.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (637 найменувань, з них 27 – іноземні), 14 додатків на 99 сторінках. Дисертація містить 16 таблиць на 39 сторінках, 10 рисунків на 9 сторінках. Повний обсяг дисертації – 565 сторінок, з них основного тексту – 406 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми; вказано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету та завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження; викладено наукову новизну й практичне значення одержаних результатів; подано відомості про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – “*Бар’єр як психолого-педагогічна проблема*” – з’ясовано понятійно-термінологічне поле дослідження; розкрито сутність понять “психологічний бар’єр”, “педагогічний бар’єр”; здійснено класифікацію педагогічних бар’єрів суб’єктів педагогічного процесу.

На основі аналізу літератури встановлено, що існує низка дефініцій (бар’єр, проблема, перешкода, завдання, утруднення, конфлікт, суперечка, суперечність), яким притаманні відмінні та спільні ознаки, що часто дає змогу їх ототожнювати.

Результати аналізу споріднених понять засвідчують, що *бар’єр є родовим поняттям*, від якого походять такі видові, як: “психологічний”, “педагогічний”, “фізіологічний” тощо.

На підставі аналізу літератури встановлено, що зарубіжні дослідники проблему психологічних бар’єрів розглядають у межах теорій розвитку особистості (Е. Берн, К. Левін), психоаналітичної (А. Адлер, Е. Еріксон, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, К. Юнг та ін.), когнітивної (Дж. Келлі), гуманістичної (К. Гольдштейн, А. Маслоу, К. Роджерс) психології.

Аналіз вітчизняних досліджень дав змогу виокремити такі підходи до вивчення психологічного бар’єра: особистісний (Г. Андреева, А. Бодальов, І. Зимня, В. Куніцина та ін.); психоаналітичний (О. Цуканова та ін.); функціонально-цільовий (Б. Паригін, Р. Шакуров та ін.); діяльнісний (Л. Виготський, Б. Ломов, С. Рубінштейн та ін.); ситуативний (В. Галигін, О. Цуканова та ін.); перцептивний (А. Бодальов та ін.); комунікативний (А. Брудний, О. Залюбовська, В. Куніцина, А. Реан та ін.). Спільним для цих підходів є розуміння бар’єра як певної перешкоди.

На підставі аналізу педагогічної літератури (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, К. Карамова, Н. Мараховська, А. Пилипенко, О. Худобіна) встановлено, що поняття “бар’єр” визначається як складне суб’єктивне психологічне явище, яке виявляється негативними емоціями, що обмежують пізнавальні можливості індивіда, заважають побудові ефективного навчального процесу; особливості психіки того, хто навчається, котрі, якщо їх ігнорувати, обов’язково перешкоджають формуванню продуктивних пізнавальних моделей; перешкоди, які блокують актуалізацію вмінь, що формуються, та не дають можливості відпрацювати предметні дії для їх засвоєння й подальшого застосування; утруднення, які виникають у процесі вирішення навчальних завдань, що перешкоджають реалізації пізнавальних потреб; суб’єктивне відтворення внутрішнього утруднення; суперечності між новими завданнями та наявними можливостями суб’єктів педагогічного процесу. Бар’єр традиційно розглядають у контексті таких понять, як: перешкода, опір, гальмування, заборона, блокування, що мають обмежувальний характер.

З’ясовано, що вперше поняття “педагогічний бар’єр” уведено в науковий обіг дослідницею Л. Ярославською, яка визначає його як складне багатоаспектне педагогічне явище, що викликане факторами внутрішнього й зовнішнього характеру та притаманне всім суб’єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу.

На основі вивчення й узагальнення психолого-педагогічних підходів до розуміння поняття “бар’єр” розглянуто сутність дефініції “педагогічний бар’єр”, який, з одного боку, є складним педагогічним явищем, що перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність педагогічного процесу (негативні функції), а тому потребує запобігання, а з іншого – засобом, що стимулює, спонукає, підвищує ефективність діяльності суб’єктів педагогічного процесу (позитивні функції) шляхом його подолання.

Педагогічний бар’єр має розвивальний характер, який виявляється шляхом його подолання. Педагогічний бар’єр, за умови його ефективного подолання, забезпечує єдність розвитку пізнавальних і емоційних процесів, оскільки існує зв’язок між походженням емоційно-ціннісних відносин і бар’єрами. Тобто привабливість більшості цінностей прямо пропорційна величині перешкоди, що потрібно подолати для їх досягнення, а відсутність перешкоди знецінює предмет. Вагомою є роль педагогічного бар’єра в розвитку творчого мислення, оскільки зовнішні бар’єри (поставлені завдання) розвивають мислення лише тоді, коли для їх подолання необхідно перемогти внутрішні бар’єри (усвідомлена відсутність у готовому вигляді механізмів досягнення мети), які можуть бути пов’язані з несформованістю навичок адекватних розумових дій або іншими внутрішніми пізнавальними суперечностями. Накопичення досвіду подолання педагогічних бар’єрів забезпечує розвиток волі, що спричиняє зміни в механізмах саморегуляції поведінки, формуванні мотиваційних установок, які виявляються в складних ситуаціях вибору. Дієвість мотиваційних установок зростає паралельно

адаптації суб'єкта до дискомфортних емоцій, що супроводжують вольовий процес. Усе це призводить до полегшення процесу подолання бар'єрів, водночас у суб'єкта зростає здатність до концентрації ресурсів, відбувається зміцнення віри у власні можливості.

У дисертації зроблено акцент на тому, що педагогічний бар'єр має бути поштовхом до самостійної роботи з його подолання, а не викликати розгубленість або розпач у суб'єктів педагогічного процесу.

На основі встановленої бінарності поняття “педагогічний бар'єр” (явище, що потребує вчасного запобігання, та засіб, що є своєрідним стимулом розвитку потенційних можливостей особистості) доведено доцільність штучного створення педагогічних бар'єрів з метою їх подальшого подолання.

У дисертації обґрунтовано доцільність класифікації педагогічних бар'єрів за суб'єктами педагогічного процесу: педагогічні бар'єри тих, хто навчає, і педагогічні бар'єри тих, хто навчається.

У другому розділі – “*Теоретичне обґрунтування сутності компетентності майбутніх учителів у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів*” – висвітлено сутність компетентності запобігання й подолання педагогічних бар'єрів, її місце в системі ключових компетентностей майбутнього вчителя; структурні та функціональні компоненти; методологічні підходи дослідження.

Багатогранність і неоднозначність розуміння науковцями поняття “професійна педагогічна компетентність” (О. Гура, А. Деркач, І. Зимня, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, О. Овчарук, А. Хуторський та ін.) свідчать про відсутність єдиного, загальноприйнятого розуміння його сутності та структури. Спільним у дослідженнях професійної компетентності педагога є виокремлення в її структурі діяльнісних (професійні знання, вміння й навички) та особистісних (індивідуально-психологічні особливості, властивості, якості) складових.

Здійснений аналіз сучасних вітчизняних науково-теоретичних напрацювань дав змогу також стверджувати наявність різних підходів до визначення сутності професійної педагогічної компетентності, зокрема, особистісно-діяльнісного (Е. Зеєр, І. Зимня, Н. Кузьміна), який розкриває її через компоненти, що характеризують педагога як особистість, суб'єкта професійної діяльності; результативного (Г. Селевко), за якого компетентність розуміють як результат оволодіння певними способами діяльності та спроможність здійснювати її ефективно; комплексного (Т. Браже, Л. Карпова, І. Колесникова, М. Князян, А. Маркова, Е. Нікітін, Л. Перетяга, Л. Хоружа та ін.), де основну увагу дослідників сконцентровано на єдності й системності теоретичної та практичної підготовки педагога до професійної діяльності.

Виходячи з того, що загальноприйнятим і обов'язковим у наукових дослідженнях є положення про те, що поняття є дійсно науковим тоді, коли воно входить у систему понять, перебуває в певному відношенні з ними (Л. Виготський), доведено, що видом професійної педагогічної компетентності є компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, яка формується в процесі професійної підготовки.

У дисертації компетентність запобігання й подолання педагогічних бар'єрів розглянуто як інтегроване, динамічне утворення особистості майбутнього вчителя, результат його підготовки на засадах теоретичних знань (про педагогічні бар'єри, їх сутність, типи, функції); практичних умінь запобігання, подолання й штучного створення педагогічних бар'єрів; особистісних якостей (бар'єростійкість, бар'єропревентивність), що стимулюють, мотивують, емоційно забарвлюють і регулюють діяльність (навчальну та професійну) шляхом вибору стратегії або запобігання, або подолання педагогічних бар'єрів у педагогічному процесі.

Обґрунтовано, що компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів необхідно розглядати в процесуальному аспекті, оскільки вона характеризується через діяльність і має діалектичний характер, тобто сформована зазначена компетентність, з одного боку, зумовлює ефективність професійної діяльності майбутнього вчителя, а з іншого – забезпечує професійний та особистісний розвиток самого вчителя.

Доведено, що компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів має дві форми вияву: статичну (характеризує результат конкретної дії, що можливий завдяки наявному рівню сформованості теоретичних знань; практичних умінь; особистісних якостей; ціннісних орієнтацій; здатності до рефлексії та самооцінки) і динамічну (виявляється в умінні адекватно діяти в різних педагогічних ситуаціях, обравши стратегію або запобігання, або подолання педагогічних бар'єрів).

Беручи до уваги інтегрований характер досліджуваної компетентності, обґрунтовано її структурні й функціональні компоненти. З-поміж структурних виокремлено мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-практичний та особистісний, що представлений підструктурою якостей особистості (бар'єропревентивність і бар'єростійкість) та підструктурою саморегуляції (рефлексія, самооцінка).

Мотиваційний компонент компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів характеризується наявністю інтересу до набуття зазначеної компетентності, потребою досягнення успіху в професійній діяльності, а також ціннісним ставленням до майбутньої професійної діяльності та оволодіння вказаною компетентністю в процесі професійної підготовки.

Підґрунтям мотиваційного компонента є основні положення теорії мотивації (Є. Ільїн, О. Леонтьєв) та диспозиційної теорії особистості Г. Олпорта, згідно з якою, мотивами, потребами, ставленнями можна управляти, запобігаючи або долаючи мотиваційні бар'єри.

Когнітивний компонент уключає систему знань про сутність, типологію, функції, причини виникнення педагогічних бар'єрів, стратегії їх запобігання і подолання, а також відповідні тактики. Джерелом набуття цієї системи знань є пізнавальні бар'єри, які визначено, ґрунтуючись на концепції Л. Виготського: у зоні актуального розвитку того, кого навчають, відсутні ті вихідні когнітивні моделі, на основі яких може бути успішно сформована зона найближчого розвитку, що забезпечує подальше заглиблення в досліджуваний матеріал. Існуючий розрив між зонами називають пізнавальним бар'єром. Доцільність їх

виділення зумовлена тим, що процес навчання великою мірою визначається вихідним набором саме тих розумових операцій, від яких залежить, чого і як швидко особистість може навчитися.

Когнітивний компонент практично реалізується тільки за умови оволодіння відповідними вміннями, що втілюються в *діяльнісно-практичному* компоненті. Процес запобігання, подолання й штучного творення педагогічних бар'єрів вимагає залучення різних умінь, вибір яких зумовлюється типом педагогічного бар'єра. Охарактеризовано їх таким чином:

– діагностично-прогностичні вміння: свідоме прогнозування бар'єрів, обґрунтоване припущення можливості та доцільності використання найдієвіших методів і прийомів запобігання або подолання педагогічних бар'єрів усіх типів;

– конструктивні вміння: цілісний аналіз і узагальнення інформації про педагогічні бар'єри, прийняття аргументованого рішення про їх запобігання або подолання з виокремленням головного й другорядного; складання плану або міні-програми, спрямованої на запобігання чи подолання педагогічних бар'єрів, що передбачає певну послідовність дій; визначення завдання, моделювання ситуацій, інтерпретація одержаних результатів, порівняння їх із первинними цілями та, у разі невідповідності, здійснення необхідної корекції;

– інтелектуальні вміння: систематизація, порівняння, узагальнення, аналіз доцільності педагогічних дій та причин успіху й невдач щодо запобігання або подолання педагогічних бар'єрів (переважно пізнавальних); обґрунтована постановка стратегічних і тактичних завдань, з відокремленням істотного від другорядного, закономірного від випадкового, загального від поодинокого;

– комунікативні вміння: слухати й чути співрозмовника, відчувати та підтримувати зворотний зв'язок, швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування, усвідомлювати доцільність використання вербальних і невербальних засобів для запобігання або подолання педагогічних бар'єрів (переважно комунікативних);

– експресивні вміння: за допомогою жестів і міміки або вербально передавати емоції, почуття, висловлювати вербально власний емоційний стан, здійснювати емоційно-мімічний супровід мовленнєвого висловлювання (гучність голосу, темп, тембр, мелодійність звучання);

– перцептивні вміння: розпізнання емоцій, правильна оцінка емоційних настроїв у певній ситуації, розшифровка “емоційних підтекстів” мімічних рухів, усмішки, жестів, поз партнерів по спілкуванню, правильне визначення емоційного тону спілкування, прогнозування подальшого “ходу” емоційних реакцій партнерів за першим емоційним враженням і на цій основі підтримка емоційного контакту;

– емпатійні вміння: зорієнтованість на емоційний стан іншої людини, відчуття та розуміння її емоційних станів, здатність співчувати й співпереживати їй, емоційний відгук;

– уміння управляти виявом емоцій: оптимальне використання резервів власної емоційної енергії, подолання надмірного емоційного збудження, що

негативно впливає на поведінку особистості, сприяє збереженню ефективності діяльності в емоціогенній ситуації.

Доцільність виокремлення експресивних, перцептивних, емпатійних умінь, а також умінь управління виявом емоцій зумовлена тим, що будь-який зовнішній бар'єр має внутрішній вияв переважно у формі емоційного стану, тобто провокує емоційний бар'єр, що потребує вчасного запобігання або подолання.

У ході дослідження встановлено доцільність штучного створення педагогічних бар'єрів. Таким чином, за принципом додатковості до змісту діяльнісно-практичного компонента було внесено *вміння бар'єротворення*.

Особистісний компонент компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів уключає дві підструктури. Підструктуру якостей представлено *бар'єростійкістю* як якістю особистості майбутнього вчителя, що дає йому змогу адекватно сприймати педагогічний бар'єр, при цьому контролювати власні емоційні вияви та поведінку й швидко та ефективно його долати, а також *бар'єропревентивністю* як якістю особистості майбутнього вчителя, що дає йому змогу вчасно й ефективно запобігати педагогічним бар'єрам на основі прагнення до компромісу, співробітництва, що підкріплюється витримкою й терпінням.

Ці якості особистості характеризуються, відповідно, прагненням і бажанням ефективно подолати педагогічний бар'єр або вчасно запобігти йому, знаходять відображення в потребах, мотивах та ставленнях особистості, системі знань, що створюють підґрунтя для формування відповідних умінь, власне в процесі діяльності й поведінки особистості, а також у її емоційних переживаннях і саморегуляції.

Саморегульовальна підструктура включає самооцінку й рефлексію результатів діяльності, аналіз ситуацій та власних дій, вміння бачити причину невдач не лише в інших, а й у собі, розуміти та оцінювати власні можливості, що допомагає пізнати себе, усвідомити свої можливості, осмислити свої реакції на педагогічний бар'єр, їх причини й наслідки.

Сформованість саморегульовальної підструктури сприяє запобіганню і подоланню бар'єрів контролю та оцінки.

Доведено, що виокремлення структурних компонентів не є достатнім підґрунтям для розкриття сутності компетентності майбутнього вчителя в запобіганні і подоланні педагогічних бар'єрів, оскільки структура не відтворює її дієвості в професійній діяльності. Виходячи зі специфіки діяльності вчителя, різноманітності його відносин, обґрунтовано такі функції зазначеної компетентності: пізнавальну, дидактично-професійну, комунікативну, діагностично-прогностичну, нормативно-регульовальну та захисну. Кожна функція відображає різноманітність вирішення вчителем педагогічних завдань, підкреслює багатоаспектність її змісту.

Пізнавальна функція спрямована на вирішення майбутнім учителем подвійного завдання: з одного боку, вона дає змогу системно вивчати бар'єри педагогічного процесу, а з іншого – забезпечує залучення здобутків сучасної

психолого-педагогічної науки для вчасного запобігання, ефективного подолання та доцільного штучного створення педагогічних бар'єрів у педагогічному процесі.

Дидактично-професійна функція спрямована на засвоєння майбутнім учителем системи знань, умінь і навичок, оволодіння певним досвідом запобігання, подолання або штучного створення педагогічних бар'єрів.

Комунікативна функція забезпечує встановлення контактів між тим, хто навчає, і тими, хто навчається, зумовлює доцільність використання жестів, міміки, пантоміміки відповідно до ситуації, а також діалогічну взаємодію суб'єктів педагогічного процесу, культуру спілкування, його виразність, логічність, емоційність, спокійний тон, вираженість мовленнєвої реакції на негативну поведінку. Зазначена функція реалізується в безбар'єрному педагогічному спілкуванні, яке передбачає вміння "розрядити" ситуацію, зняти напругу, поєднати доброзичливість і вимогливість, встановити контакт.

Діагностично-прогностична функція передбачає діагностування та прогнозування діяльності суб'єктів педагогічного процесу, зокрема можливих педагогічних бар'єрів.

Нормативно-регулювальна функція забезпечує управління емоціями, стриманість реакцій суб'єктів педагогічного процесу на основі володіння прийомами психотехніки, тобто, з одного боку, знижує ймовірність виникнення емоційних бар'єрів, а з іншого – сприяє їх більш ефективному подоланню.

Захисна функція спрямована на запобігання педагогічним бар'єрам, а також на релаксацію вчителя на основі засвоєних прийомів психогігієни та психологічного розвантаження в заспокійливому середовищі.

З огляду на концептуальну невизначеність у науковій літературі сутності компетентності майбутніх учителів у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів у дисертації здійснено аналіз методологічних підходів її дослідження, а саме: системного, синергетичного, особистісно-діяльнісного, суб'єктного, антропологічного, акмеологічного, ресурсного й компетентнісного, що й забезпечує обґрунтування системи її формування в майбутніх учителів.

У **третьому розділі** – *"Система формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі його професійної підготовки"* – охарактеризовано компетентність майбутніх учителів у запобіганні й подоланні педагогічних бар'єрів як результат їхньої професійної підготовки; подано характеристику елементів системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів: мети, завдань, принципів, педагогічних умов, поетапної технології, стратегій і тактик, а також критеріїв і показників рівнів її сформованості в майбутнього вчителя.

Доведено, що якість формування компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів забезпечується розробкою й упровадженням системи, яку подано на рис. 1.

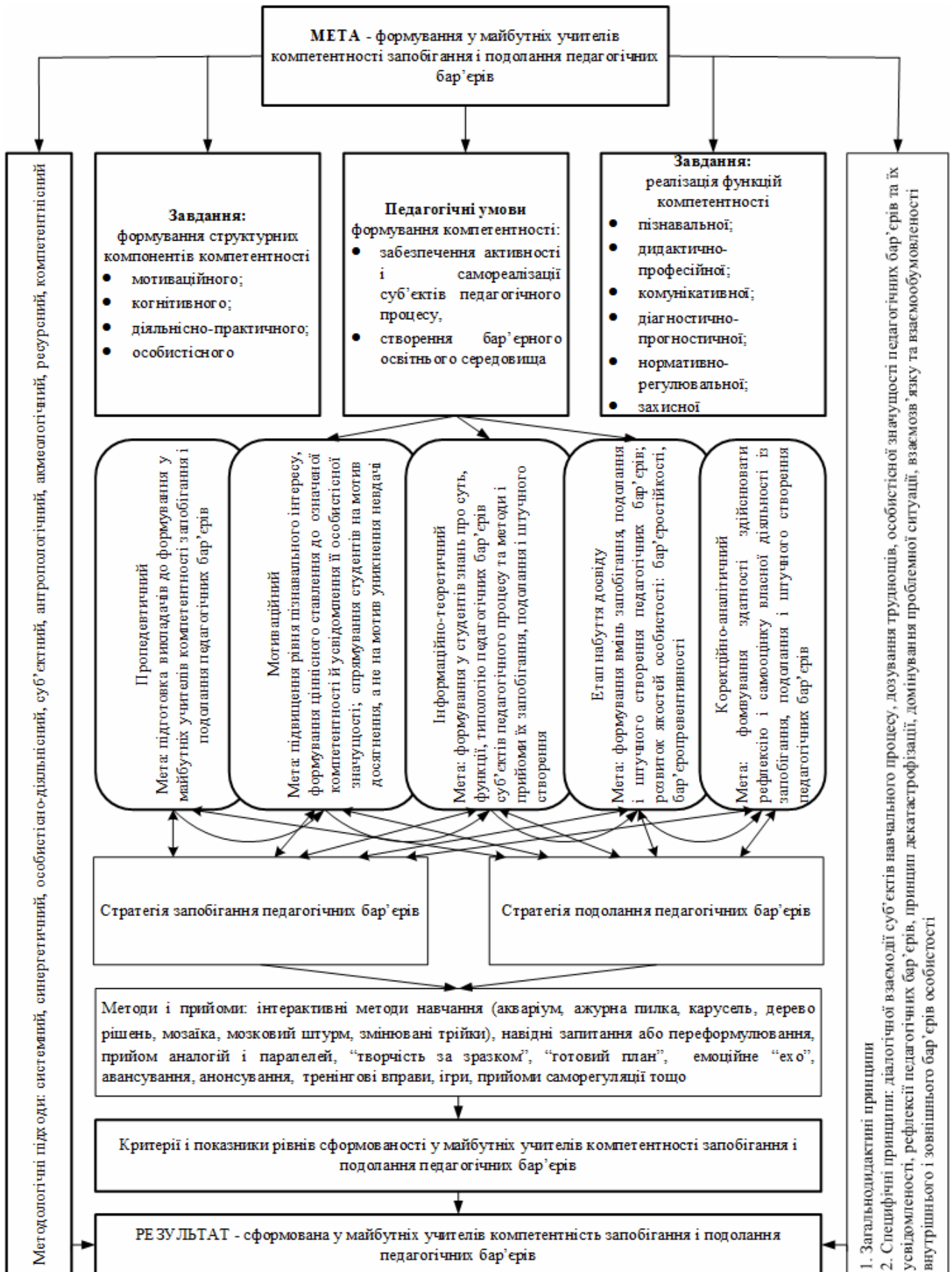

Рис. 1. Система формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів

Запропонована система характеризується такими сутнісними ознаками: ґрунтується на визначеній методологічній позиції щодо сутності компетентності майбутніх учителів у запобіганні і подоланні педагогічних бар'єрів; спирається на низку обґрунтованих загальнодидактичних і специфічних принципів; залежить від педагогічних умов; реалізується через низку завдань, спрямованих на формування структурних компонентів та реалізацію функцій зазначеної компетентності; досягається за допомогою впровадження технології (пропедевтичний, мотиваційний, інформаційно-теоретичний, набуття досвіду, корекційно-аналітичний етапи) із залученням відповідних стратегій і тактик; орієнтується на обґрунтовані критерії та показники; забезпечує результат, а саме сформовану зазначену компетентність.

У дослідженні доведено, що технологія формування в майбутніх учителів компетентності запобігання та подолання педагогічних бар'єрів забезпечується, ґрунтуючись на бінарній сутності педагогічного бар'єра, двома стратегіями: стратегією запобігання і стратегією подолання педагогічних бар'єрів.

Доцільність виокремлення *стратегії запобігання* педагогічних бар'єрів зумовлена їх негативними функціями, а також деструктивним впливом на діяльність, а тому й відповідною потребою їх запобігання, до того ж *запобігти появі бар'єра значно легше, ніж потім ефективно його подолати*. Запобігання потребує менших витрат сил, засобів, часу й дає змогу уникнути деструктивних наслідків. Стратегія запобігання забезпечується сукупністю тактик (способи, прийоми досягнення певної мети, за В. Калашником), що виключають, зводять до мінімуму виникнення педагогічних бар'єрів у процесі навчальної та професійної діяльності.

Виокремлення стратегії подолання педагогічних бар'єрів зумовлено доцільністю виявлення та реалізації розвивального характеру педагогічного бар'єра, а також необхідністю усунення можливих його деструктивних наслідків, що забезпечується сукупністю тактик.

У контексті дослідження в межах зазначених стратегій виокремлено такі тактики: прогнозування, сприяння, супроводу, підтримки, аутотренінгу, співробітництва, стимулювання, а також розвивальну. Кожна тактика передбачає використання певних методів і прийомів.

Доведено доцільність використання тактики прогнозування переважно в межах стратегії запобігання, тоді як тактику співробітництва й розвивальну – у межах стратегії подолання, решта тактик забезпечує реалізацію двох стратегій. Вибір тактики зумовлений ситуаціями навчального процесу й типами педагогічних бар'єрів.

Доцільність введення *тактики прогнозування* зумовлена тим, що прогнозування бар'єра є обґрунтованим припущенням можливості його виникнення. Чим глибша, достовірніша, різнобічніша прогнозувальна діяльність суб'єктів педагогічного процесу, тим результативнішою є стратегія запобігання педагогічним бар'єрам.

Тактика сприяння спрямована на становлення бажання діяти в певній ситуації, вона передбачає надання тому, хто навчається, можливості обирати й

бути суб'єктом вибору. Завдання того, хто навчає, полягає в сприянні подоланню страху перед невідомим, розкритті діапазону можливостей того, хто навчається. Це досягається тоді, коли той, хто навчається, самостійно справляється із ситуацією, при цьому діє не інтуїтивно або імпульсивно, а виважено, а той, хто навчає, не нав'язує певного варіанта дій.

Тактика підтримки передбачає спільні превентивні дії того, хто навчається, і того, хто навчає, щодо актуальних і потенційних педагогічних бар'єрів, у процесі яких вони, спираючись на потенційні можливості того, хто навчається, спільно знаходять адекватні методи й прийоми запобігання та подолання педагогічних бар'єрів. Тактика педагогічної підтримки передбачає використання певних її видів, зокрема, допомоги, емпатійного слухання, співучасті в спілкуванні. Вона може бути безпосередньою й опосередкованою, тобто мати превентивний або оперативний характер. Так, безпосередня підтримка передбачає пряме включення того, кого підтримують, у діяльність через планування, аналіз тощо. Опосередкована – здійснюється без активної участі того, кого підтримують, у вигляді схвалення, спрямування, варіативності навчальних завдань. Превентивний характер підтримки спрямований на встановлення причин, що викликають бар'єри, для запобігання їх появи або подолання. Тобто, випереджаючи події, той, хто навчає, ніби підстраховує того, кого підтримують. Оперативний характер підтримки є реакцією того, хто підтримує, на прохання про допомогу (часто мовчазне).

Допомога передбачає віру того, хто вчиться, у те, що він зможе багато чого зробити сам, при цьому завдання того, хто навчає, – не допустити заблокування активності того, хто навчається, страху перед зовнішньою оцінкою його діяльності (бар'єр контролю й оцінки). Емпатійне слухання є таким слуханням, при якому фокус уваги усвідомлено спрямовано на особистість того, хто говорить, воно допомагає відчувати емоційний комфорт та захищеність і таким чином сприяє запобіганню бар'єрам. Завдання того, хто слухає, – почути тривожні нотки в голосі того, хто говорить. Співучасть у спілкуванні передбачає виявлення тим, хто навчає, зацікавленості та прихильності за допомогою пластико-мімічної виразності.

Тактика аутотренінгу спрямована на оволодіння майбутнім учителем методами релаксації, саморегуляції, самонавіювання, самоспрямування. Використання цієї тактики допомагає управляти емоціями, знімати напругу, тривожність, поновлювати сили для роботи з метою запобігання або подолання педагогічних бар'єрів.

Тактика супроводу передбачає зацікавлене спостереження того, хто навчає, з метою забезпечення максимальної самостійності дій того, хто вчиться, щодо педагогічних бар'єрів. Ця тактика спрямована на позицію того, хто навчається, бути не попереду, а поряд з тим, хто навчається, тобто це певного роду упередження від неадекватних дій. При цьому той, хто навчає, з одного боку, є транслятором культурної норми відкритих, довірливих, партнерських взаємин, а з іншого – тією людиною, яка професійно допомагає розвитку особистості.

Доцільність виокремлення *тактики співробітництва* зумовлена тим, що вона сприяє глибшому обмірковуванню, усвідомленню понять, що вивчаються,

досягненню вищого рівня міркування, зростанню пізнавальної активності. Суттєві зміни відбуваються в усіх сферах особистості: мотиваційній (з'являється бажання утвердитися в колективі, довести дієвість власних знань і продемонструвати набуті вміння, завоювати авторитет; потреба в адекватній оцінці власних вчинків, вчинків інших людей та результатів своєї діяльності); емоційній (розвивається почуття співпереживання, зникає байдужість); вольовій (організованість, наполегливість, витримка, терпіння); у сфері саморегуляції (вдосконалюється рефлексія та самооцінка); пізнавальній (набуття знань, критичність, гнучкість мислення, уява).

Тактика стимулювання спрямована на активізацію мотиваційної сфери майбутнього вчителя, а через неї – і діяльності. Виокремлюючи цю тактику, виходили з того, що педагогічне стимулювання забезпечує підґрунтя як для запобігання, так і для подолання педагогічних бар'єрів, оскільки воно є об'єднанням досвіду тих, хто навчається (їхнього інтересу, бажань, прагнень), зі знаннями та досвідом тих, хто навчає. Тактика спрямована на збудження прагнення до пошуку, дій.

В основі *розвивальної тактики* подолання педагогічних бар'єрів – механізми самоактуалізації; переосмислення своїх дій; подолання особистого опору сформованим стереотипам, які передбачають відмову від традиційних способів поведінки; оволодіння новими зразками діяльності й розробка альтернативних варіантів поведінки; освоєння нових зразків діяльності та інтеграція їх у особистісні й організаційні структури.

Дієвість зазначених тактик забезпечується комплексом методів і прийомів, що сприяють запобіганню та подоланню педагогічних бар'єрів, зокрема *мотиваційних*: адаптація навчального матеріалу, варіаціальне наочність, авансування, анонсування, підтакування, ситуації успіху, забезпечення підтримки тощо; *пізнавальних*: “творчість за зразком”, “готовий план”, “перемикання”, оперативна оцінка, аналогії, паралелі, навідні запитання або переформулювання, стимулювання до порівняння, виділення головної ідеї, евристичні прийоми тощо; *емоційних*: створення сприятливого мікроклімату для праці та життєдіяльності суб'єктів навчального процесу, заспокійливе середовище, що оточує людину, прояв довіри, симпатії, похвала, співчуття невдачам, привітна, усміхнена особистість, моральна підтримка, емоційне “ехо”, оволодіння навичками саморегуляції в емоціогенних ситуаціях, виконання вправ на розвиток умінь перцепції, емпатії, експресії, управління виявом емоцій тощо; *комунікативних*: звертання до людини тільки на ім'я, “золоті слова”, візуальний контакт, тренінгові вправи, педагогічні ситуації, ігри; *бар'єрів контролю й оцінки*: запитання, міні-тести, міні-твори.

У **четвертому розділі** – “Експериментальна перевірка ефективності розробленої системи формування у майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів” – розкрито питання підготовки й проведення педагогічного експерименту; описано реалізацію системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки; проаналізовано результати педагогічного експерименту.

Для перевірки гіпотези щодо системи проведено педагогічний експеримент, для якого визначено експериментальні (312 осіб) та контрольні (294 особи) групи, базові навчальні предмети, проведено констатувальні заміри рівнів сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

До експерименту було залучено студентів I–IV курсів напрямів підготовки 6.020303 – Філологія; 6.010102 – Початкова освіта. В експериментальних групах роботу проведено згідно з розробленою автором програмою, при цьому без порушення логіки навчального процесу, а в контрольній – за традиційною програмою. Загалом експеримент був лонгітудним, а період формування в майбутніх учителів компонентів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів становив 4 роки.

На констатувальному етапі експерименту виявлено рівні сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

Формувальний експеримент передбачав реалізацію системи формування компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, що відбувалося поетапно. *Метою* першого, *пропедевтичного*, етапу була підготовка викладачів до формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів. Зміст етапу спрямований на вирішення таких *завдань*: висвітлення концептуальних положень бар'єрної педагогіки (сутність, принципи, основні категорії), ознайомлення викладачів із сутністю, функціями, типологією педагогічних бар'єрів, стратегіями їх запобігання і подолання, а також відповідними тактиками; вдосконалення вмінь запобігти та подолати педагогічні бар'єри власної педагогічної діяльності.

Для вирішення першого завдання розроблено семінар для викладачів “Бар'єрна педагогіка”. Його структурою було передбачено такі *форми та методи роботи*: лекція-бесіда “Бар'єрна педагогіка як новий напрям педагогічної науки”, 7 міні-лекцій щодо сутності досліджуваної проблеми, семінар-практикум “Педагогічні бар'єри суб'єктів навчального процесу”, дискусії “Чи слід формувати компетентність запобігання та подолання педагогічних бар'єрів і хто має цим займатися?”, індивідуальні й групові консультації, бесіди.

Для вирішення другого завдання пропедевтичного етапу було адаптовано низку тренінгових занять, розроблених Г. Моніною, О. Лютовою-Робертс, В. Ромеком, мета яких полягала в розширенні знань, що розкривають сутність педагогічних бар'єрів; формуванні вмінь їх запобігання і подолання; удосконаленні здатності викладачів до рефлексії власної поведінки та поведінки інших; корекції особистісних якостей, що є певними бар'єрами.

Метою наступного, *мотиваційного*, етапу реалізації технології формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів було формування позитивної мотивації їхньої діяльності, а саме: підвищення рівня пізнавального інтересу, зокрема до проблеми педагогічних бар'єрів, методів та прийомів їх запобігання і подолання; формування ціннісного ставлення до зазначеної компетентності й усвідомлення її особистісної значущості; спрямування студентів на мотив досягнення, а не на мотив уникнення

невдачі. Досягнення цієї мети передбачало вирішення низки взаємозумовлених завдань: з одного боку, сприяння запобіганню педагогічних бар'єрів, що створювало позитивне підґрунтя для подальших успіхів, а з іншого – стимулювання та вмотивування студентів до подолання педагогічних бар'єрів, що було певним досягненням, стимулом, поштовхом для подальшої діяльності, тобто реалізовувалася як стратегія запобігання, так і стратегія подолання педагогічних бар'єрів за допомогою сукупності тактик, тобто методів і прийомів.

Зокрема, для студентів, які схильні емоційно переживати невдачі у власній діяльності, забезпечували різні види *підтримки* (С. Коломійченко), зокрема, *підтримку-допомогу* (конкретні дії), *підтримку-консультування* (конкретні поради), *підтримку-досвід* (зустрічі зі старшокурсниками). Щоб зменшити рівень занадто стурбованого студента і, таким чином, запобігти появі в нього емоційного бар'єра, намагалися менше звертати на нього уваги, даючи можливість заспокоїтися, сконцентруватися, підбадьорюючи його словами: “Ця тема є важкою для засвоєння, але в процесі її опанування Ви відчуєте, що справа “пішла”. На заняттях намагалися забезпечити *сприятливий мікроклімат* (авансування, підтакування, уникнення наказів, безапеляційних розпоряджень, упередженого діагнозу мотивів).

Для реалізації другого завдання мотиваційного етапу технології на заняттях вселяли впевненість у власних здібностях і силах, тим самим сприяючи подоланню студентами мотиваційних бар'єрів. Для цього використовували: *прийом прямого навіювання* (“Це – не так складно”, “Ви зможете це зробити”, “З Вашими здібностями це буде неважко зробити”), *вербальне переконання* в поєднанні з “*прямими*” доказами того, що особистість може це зробити (“Ви помітили, що тепер значно краще структуруєте навчальний матеріал і, відповідно, робите змістові висновки при написанні творів”); шляхом використання *запитань, що прояснюють позицію студента* (“Вас щось хвилює?”). У процесі лекційних, семінарських і практичних занять передбачали *орієнтацію студентів на майбутню професійну діяльність*, чітко визначаючи мікроцілі діяльності, мотивуючи її (“Нам це дуже потрібно тому, що...”; “Я повинен цього досягти для того, щоб...”); *прийом “Анонсування”*, що включав попереднє обговорення дій щодо успішного виконання завдань, оскільки студенти енергійно займалися справою, якщо чітко усвідомлювали мету діяльності, а також можливі бар'єри на цьому шляху та прийоми їх подолання; *варіакальне наuczіння*, сутність якого зводилася до спостереження за успішними діями одnogрупника, при якому відбувалося своєрідне “зараження” ініціативністю й реалізувалося прагнення не відставати. Створення *ситуацій успіху*, а також *пояснення неуспіху дією певного нестабільного фактора*, що не призводить до вивченої безпорадності, не знижує самооцінки (“Ви не змогли, і це цілком закономірно, адже над цією темою Ви працювали мало та несистематично”), спонукало до подолання мотиваційного бар'єра.

Результатом мотиваційного етапу технології є сформованість мотиваційного компонента компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів та реалізація нормативно-регулювальної й захисної функцій.

Підтвердженням цього є дані повторної діагностики студентів, які виявили позитивні зміни в мотивації. Так, на початку експерименту домінували мотиви уникнення невдач у діяльності, а після експерименту переважали мотиви прагнення до самоствердження й досягнення оптимальних результатів у професійній діяльності. Водночас студенти контрольної групи не виявили продуктивної динаміки зрушень цього показника, оскільки кількість осіб, у яких домінували мотиви самоствердження, зросла лише на 1,7%. Також було встановлено позитивні зміни характеру пізнавального інтересу до оволодіння зазначеною компетентністю: в ЕГ зафіксовано активну стійку зацікавленість змістом компетентності, активність на заняттях у 17,3% опитуваних (до експерименту – 9,6%). Усвідомлене ціннісне ставлення студентів до оволодіння компетентністю, що виявлялося в активності на заняттях, постановці запитань творчого характеру, ініціюванні обговорення проблем, до експерименту було зафіксовано лише у 6,4% студентів ЕГ, після експерименту – у 20,5%. У контрольній групі також відбулися зміни, але вони значно менші порівняно з експериментальною (з 7,5% до 9,2%). Отримані результати зумовлені тим, що на заняттях зі студентами ЕГ, використовуючи доцільні тактики, намагалися запобігти появі мотиваційних бар'єрів або їх подолати.

Третім етапом технології формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів був *інформаційно-теоретичний*. Його *мета* полягала в ознайомленні студентів із сутністю, функціями, типологією педагогічних бар'єрів, стратегіями їх запобігання і подолання, відповідними тактиками, методами і прийомами штучного створення педагогічних бар'єрів. Процес набуття нових знань супроводжувався реалізацією обох *стратегій* і відповідних *тактик*. На цьому етапі реалізовували дві *умови*: забезпечували активність і самореалізацію майбутніх учителів за допомогою організації диспутів, дискусій, дебатів, бесід, діалогів; створювали бар'єрне середовище шляхом евристичного викладу матеріалу.

Інформацію намагалися ввести так, щоб вона органічно входила до змісту навчальних дисциплін. Для цього було вивчено робочі програми з дисциплін педагогічного циклу та обґрунтовано доцільність використання моделей введення інформації. Так, міжпредметну модель було реалізовано шляхом інтеграції лекцій із зазначеної проблеми до їх змісту. Монопредметну модель, що зумовлювала поглиблене вивчення відповідної інформації на заняттях зі спеціально виділених для цієї мети навчальних предметів, було втілено в авторський спецкурс “Запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у навчальному процесі”. Передбачені курсом самостійна робота та індивідуальне науково-дослідне завдання відповідали доповнювальній моделі введення інформації.

На семінарських і практичних заняттях акцентували увагу й давали установку на засвоєння інформації про педагогічні бар'єри, їх сутність, функції, типологію. Залежно від мети й змісту занять на його початку передбачали “*поняттєву розминку*”, *роботу зі словником*, “*інтелектуальне лото*”, підготовку та обговорення *рефератів* (“Як запобігти появі емоційних бар'єрів?”, “Як створити ситуацію успіху?”), організовували *бесіди*

(“Педагогічний бар’єр – фасилітатор або інгібітор навчальної діяльності”, “Як уникнути вчителю емоційного вигорання?” тощо); *диспути* (“Чи потрібно майбутньому вчителю оволодівати вміннями запобігання і подолання педагогічних бар’єрів?”); *проведення круглого столу* з питань запобігання й подолання педагогічних бар’єрів у процесі майбутньої професійної діяльності (тема: “Навчання з бар’єрами: переваги та недоліки”).

Результатом інформаційно-теоретичного етапу технології є сформованість когнітивного компонента компетентності запобігання і подолання педагогічних бар’єрів, а також реалізація її пізнавальної, дидактично-професійної, нормативно-регулювальної, захисної функцій.

Підтвердженням цього є зростання кількості студентів, які виявили значно більший обсяг знань (в ЕГ приріст становив 14,7%, а в КГ – 4%). Стосовно дієвості засвоєних знань отримані результати свідчили про те, що кількість студентів із творчим рівнем сформованості знань у ЕГ зросла з 4,2% до 13,1%, а в КГ – з 3,7% до 4,8%, приріст кількості студентів з реконструктивним рівнем сформованості знань становив 11,9% в ЕГ і лише 3% у КГ. Значно зменшилася кількість студентів, які виявили репродуктивний рівень сформованості знань: 20,8% в ЕГ і 4,1% у КГ. Що стосується глибини знань, то значно зросла кількість студентів, які чітко встановлюють причинно-наслідкові зв’язки, роблять узагальнені висновки (ЕГ – 4,2%, КГ – 1%), відповідно, зменшилась кількість студентів, які роблять поверхові висновки та узагальнення, при цьому не акцентуючи уваги на причинно-наслідкових зв’язках (ЕГ – 7,1%, КГ – 3,4%). Отримані дані є наслідком своєчасного запобігання, подолання пізнавальних бар’єрів у разі їх виникнення або штучного створення.

На етапі *набуття досвіду* оволодіння системою вмінь забезпечувалося реалізацією педагогічних умов: забезпечення активності й самореалізації тих, хто навчається, а також створення бар’єрного середовища. На цьому етапі використано і стратегію запобігання, і стратегію подолання педагогічних бар’єрів, з відповідною сукупністю тактик. Найдієвішими були тактики співробітництва, аутотренінгу й розвивальна.

З метою формування *діагностико-прогностичних* умінь на заняттях із педагогічної майстерності спочатку разом зі студентами склали *поради щодо вирішення проблеми*, знайомилися з педагогічними ситуаціями, описаними в працях Ш. Амонашвілі, Д. Белкіна, Ю. Львової, А. Макаренка, В. Сухомлинського, та варіантами їх вирішення педагогом-майстром, аналізуючи методи і прийоми, що забезпечили дієвий результат відповідно до укладеного алгоритму. Згодом завдання ускладнювалося тим, що студенти самі складали ситуації з власного досвіду, що спричиняли появу педагогічних бар’єрів, і прогнозували можливі наслідки й доцільність використання певних тактик їх запобігання або подолання.

З метою формування *конструктивних* умінь на заняттях демонстрували прийоми обробки навчальної інформації, паралельно на заняттях з методик, обговорюючи конспекти занять, а також моделюючи фрагменти уроку, акцентували увагу на доцільності використання описаних прийомів. Крім того, вдосконалювали вміння організації діяльності через засвоєння правил її

ефективного планування, оволодіння прийомами тайм-менеджменту; розвивали вміння швидкого та ефективного читання, складання конспектів лекцій. Корисними виявилися поради щодо успішної підготовки до іспитів. Проведена робота сприяла подоланню пізнавальних бар'єрів і паралельно сприяла запобіганню емоційних.

З метою формування *інтелектуальних умінь* укладено декілька авторських посібників, змістом яких передбачено вправи проблемного характеру, пов'язані з необхідністю опису, порівняння, протиставлення, аналізу, оцінювання та формулювання висновків, відстоювання власної точки зору, аргументування тощо, виконання яких створюють у студентів підґрунтя для подолання педагогічних бар'єрів, зокрема пізнавальних. Тексти для читання, крім того, що за змістом відповідали професійним інтересам майбутніх учителів, були спрямовані на розвиток контекстуального здогадування для розуміння незнайомих слів у тексті, розпізнавання його головної ідеї, складників, структури, елементів та засобів зв'язку між ними. Післятекстові вправи були спрямовані на відновлення деформованих текстів, розвиток умінь розпізнавання аргументації автора, прогнозування змісту тексту, виходячи з наявної інформації, тобто вони забезпечували вдосконалення діагностико-прогностичних та інтелектуальних умінь. Крім того, змістом занять було передбачено анотування та реферування текстів, що забезпечувало формування вмінь виділяти головне й другорядне в тексті, знаходити тези, аргументи та докази, аналізувати логічну структуру тексту, співвідносити та оцінювати факти, події. Завдання для письма були сформульовані так, що вони вимагали не лише узагальнення пройденого матеріалу, а й сприяли прогнозуванню дій на основі аналізу ситуацій.

Формування *комунікативних умінь* відбувалося переважно в ігровій формі. З метою запобігання емоційним і комунікативним бар'єрам було застосовано: ігри на знайомство ("Снігова куля", "Зробити візитку своєї особистості"); контактність ("Молекули", "Плутанина"); командну роботу ("Шикуйсь!", "Телеграма"); довіру ("Фотоапарат"); вербальну комунікабельність ("Історія", "Картина"). Проведення ділових ігор забезпечувало повне занурення студентів у майбутню професійну діяльність. Так, ділова гра "Урок" відтворювала шкільний урок, у тому числі ситуації, що провокують педагогічні бар'єри; студентам надавалася можливість виступити в ролі вчителя та спробувати подолати або вчасно запобігти бар'єрам. Проведення *дискусій, бесід, диспутів* сприяло розвитку таких комунікативних умінь, як: слухати партнера, переконувати, аргументувати, відстоювати свої позиції. Крім того, було розроблено правила успішного виступу, відпрацьовувалися вправи на подолання хвилювання та тренінгові вправи, що навчають говорити впевнено, бадьоро, переконливо, не хвилюючись.

В ЕГ спостерігається значний приріст високого рівня сформованості діагностико-прогностичних (з 2,2% до 10,%), конструктивних (з 4,8% до 14,4%), інтелектуальних (з 3,2% до 14,1%) та комунікативних (з 6,7% до 17,6%) умінь, при цьому значно зменшився відсоток низького рівня сформованості вказаних умінь: діагностико-прогностичних – на 24,7%, конструктивних – на 32,1%, інтелектуальних – на 28,8%, комунікативних – на 34,6%. Зміни в КГ несуттєві, хоча також відбулися, відсоток низького рівня зменшився відповідно

за групами вмінь таким чином: діагностико-прогностичні (7,5%), конструктивні (5,5%), інтелектуальні (3,4%), комунікативні (7,8%).

З метою формування вмінь перцепції, експресії, емпатії та управління виявом емоцій в експериментальній групі організовували виконання студентами тренінгових вправ на розвиток умінь виражати певний емоційний стан за допомогою міміки (“Живе спостереження”, “Дзеркало” тощо); також використовували вправи на екстрасенсоріку, інтуїцію (“Долоньки”, “Телепатія”), м’язову релаксацію. На заняттях з педагогічної майстерності оволодівали прийомами наповнення позитивною енергією (“Релаксація”, “Думки на папері”), вивчали прийоми вербального самонавіювання, “сердечного споглядання” тощо. Разом зі студентами було розроблено практичні поради щодо уникнення професійного та емоційного вигорання. Також на заняттях відбувалося вправляння в дихальній психотехніці.

Сформованість зазначених умінь характеризується суттєвими змінами. Так, середній рівень умінь розпізнавання, ідентифікації й емоційного відгуку на поведінку та стани інших збільшився в ЕГ на 26,3%, а в КГ – лише на 3,4%, а середній рівень уміння управляти виявом емоцій в ЕГ збільшився на 30,5%, відповідно, у КГ – на 5,5%.

Формування вміння бар’єротворення відбувалося при організації роботи з підібраними навчальними текстами із застосуванням герменевтичних педагогічних правил їх інтерпретації (Е. Саїтбаєва), зокрема, постановка запитань (за фактичним змістом; причинно-наслідкових; фактично-критичних; оцінних; на ідентифікацію; емоційно-оцінних; гіпотетичних; на встановлення асоціацій), пошук відповідей на них. Також залучали студентів до складання фрагментів уроків з використанням пізнавальних бар’єрів та “програвали” їх, таким чином паралельно вдосконалюючи вміння подолання педагогічних бар’єрів, переважно пізнавальних. Крім того, відпрацьовували постановку проблемних завдань із недостатніми або надмірними вихідними даними; з невизначеністю в постановці запитання, із суперечливими даними, заздалегідь допущеними помилками, з обмеженими часом виконання тощо (“Парадокс”, “Пастка-1”, “Пастка-2”).

Сформованість уміння штучного створення педагогічних бар’єрів в ЕГ на кінець експерименту на низькому рівні спостерігалася лише в 20,5% респондентів, тоді як у КГ – 51,7%, також в ЕГ суттєво зріс середній рівень – на 22,5%, а в КГ – лише на 3,7%.

Упродовж реалізації етапу набуття досвіду паралельно із зазначеними вміннями формувалися і якості майбутнього вчителя. Так, бар’єростійкість формувалася під час виконання вправ, проведення фрагментів уроків тощо, а бар’єропревентивність – під час виконання тренінгових та релаксаційних вправ тощо.

Сформованість зазначених якостей характеризується суттєвими змінами. Так, до експерименту в ЕГ високий рівень бар’єростійкості було зафіксовано лише у 6,7% студентів, після експерименту – 13,1%, у КГ до експерименту – 6,1%, після – 7,1%. Що стосується бар’єропревентивності, то приріст в ЕГ становив 15,1%, а в КГ – 3,1%.

Результатом етапу набуття досвіду є сформованість діяльнісно-практичного компонента та якісної підструктури особистісного компонента компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів. На цьому етапі реалізовувалися її діагностично-прогностична, пізнавальна, дидактично-професійна, комунікативна, нормативно-регулювальна, захисна функції.

Одержані результати цього етапу пояснюємо тим, що доцільний вибір тактик зумовлював своєчасне запобігання та ефективне подолання мотиваційних, пізнавальних, комунікативних, емоційних і бар'єрів контролю та оцінки.

Корекційно-аналітичний етап технології передбачав здійснення самоаналізу та самооцінки, отримання й осмислення зворотного зв'язку від викладача та інших членів групи про успішність своїх дій; формування здатності неупереджено й об'єктивно оцінювати результати власної діяльності, що вимагало критичності мислення, здатності до оцінних суджень, експертизи власної діяльності, а також давало змогу систематично й послідовно коригувати діяльність.

Із цією метою залучали студентів до оцінювання результатів власної діяльності з позицій “Я”, “Ми”, “Справа” в таких напрямках: “Я” – як я працював? Чи були помилки?; “Ми” – наскільки мені допомогли одногрупники, викладач, а я – їм?; “Справа” – чи зрозумів матеріал? Чи дізнався я більше?; використовували тренінгові вправи “Дерево цілей”, “Портфель досягнень”, що дали змогу порівняти рівень домагань і реальний рівень досягнень. Корисним для дослідження став досвід Г. Коджаспірової, яка у своїй програмі пропонує починати розвиток рефлексії з особистісної та професійної самосвідомості студентів, зокрема: ранжування студентами професійно значущих якостей і вмінь для запобігання і подолання педагогічних бар'єрів; усвідомлення студентами себе в професії за допомогою методики малюнків (реального, узятого за зразок, та ідеального фахівця), складання програми саморозвитку; написання твору-есе “Яким має бути ідеальний учитель?”. Залучення студентів до складання фрагментів уроку, а потім – їх інсценування, коли студенту доводилося виконувати різні ролі і паралельно бути залученим до запобігання або подолання педагогічних бар'єрів, дали підстави стверджувати, що в ситуаціях, коли студент реально стикається з бар'єрами, він усвідомлює особистісну значущість набуття компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів. І чим різноманітнішими були ролі студента, тим різнобічніше розвивалася його особистість, виразлялася гнучкість мислення.

На цьому етапі особливу увагу було сконцентровано на організації *педагогічної практики*, особливо активної, що давало змогу виявити зазначену компетентність у дії. Завдання для різних видів практик ускладнювалися поступово: опитування вчителів з метою з'ясування, які види педагогічних бар'єрів є в їхніх учнів і власне в них; підготовка повідомлень про педагогічні бар'єри, наявні в педагогічному процесі загальноосвітнього навчального закладу з подальшим обговоренням на засіданні педради або методичного об'єднання; спостереження за діями вчителів на уроках, зокрема за тим, як вони запобігали виникненню бар'єрів в учнів, допомагали їм долати їх або штучно створювали педагогічні бар'єри; розробка власних конспектів уроків з використанням тактик запобігання або подолання педагогічних бар'єрів.

Результатом корекційно-аналітичного етапу технології є сформованість саморегулювальної підструктури особистісного компонента компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів та реалізація всіх функцій зазначеної компетентності.

Це підтверджується результатами повторної діагностики. Так, в ЕГ до експерименту здатність здійснювати рефлексію на високому рівні було зафіксовано лише у 6,4% студентів, після експерименту – 14,1%. Відбулися зрушення й у КГ, але несуттєві (з 7,1% до 8,2%). У студентів ЕГ було зафіксовано суттєвий приріст здатності здійснювати адекватну самооцінку – 21,5%, тоді як у КГ – 2,7%. Зміни, що відбулися в студентів експериментальної групи щодо здатності до рефлексії та самооцінки результатів власної діяльності, пояснюються тим, що на заняттях надавали можливість дискутувати, відстоювати власну позицію в конструктивному діалозі, а також використанням рольових ігор та елементів тренінгу.

На *контрольному етапі* педагогічного експерименту здійснено аналіз результатів перевірки ефективності розробленої системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

Спостерігаючи впродовж чотирьох років за зовнішнім проявом емоційних реакцій студентів на заняттях, зокрема, за емоційними реакціями на рівні міміки, пантоміміки, проявами скутості, тремору (тремтіння рук, ніг, обличчя), почервоніння шкіри обличчя під час відповідей, зміни у фонації та артикуляції мовлення, можна стверджувати, що такі реакції стали фіксуватися рідше. Крім того, студенти стали уважнішими до емоційних станів суб'єктів педагогічного процесу: правильно розпізнавали, ідентифікували та диференціювали вияв емоцій, адекватно реагували на їхню поведінку й стани. Аналіз відповідей студентів на заняттях дає змогу говорити про те, що вони стали аргументованішими, логічнішими, студенти чітко встановлювали причинно-наслідкові зв'язки, їхні висновки стали чіткішими, повнішими. Аналіз їхніх конспектів уроків дає змогу стверджувати, що їх структурою було передбачено методи та прийоми запобігання і подолання пізнавальних бар'єрів, особливо на етапі пояснення нового матеріалу, для сильних учнів також передбачалося штучне створення пізнавальних бар'єрів. У процесі спільного обговорення проведених студентами в школі уроків було констатовано, що вони аргументованіше доводили доцільність використання певного методу або прийому в певній ситуації педагогічного процесу, виходячи з аналізу її вихідних параметрів (встановлення причин виникнення педагогічного бар'єра, можливих наслідків). Крім того, їхні дії на уроках вирізнялися чіткою постановкою завдань, доцільним використанням тактик.

Отримані результати дають підстави вважати, що вихідна методологія була правильною, поставлені завдання виконано, мету досягнуто. Одержані теоретичні та практичні висновки сприяють формуванню в студентів – майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів в умовах вищого педагогічного навчального закладу.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів теоретичного пошуку, експериментальної роботи підтверджують основні положення гіпотези дослідження й дають змогу зробити такі висновки:

1. На основі аналізу літератури встановлено, що бар'єр є родовим поняттям, від якого походять такі видові, як: "психологічний", "педагогічний", "фізіологічний" тощо. Обґрунтовано бінарну сутність поняття "педагогічний бар'єр", оскільки, з одного боку, це складне педагогічне явище, що перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність педагогічного процесу (негативні функції), а тому потребує запобігання, а з іншого – засіб, що стимулює, спонукає, підвищує ефективність діяльності суб'єктів педагогічного процесу (позитивні функції) шляхом його подолання. Доведено, що бінарна сутність поняття "педагогічний бар'єр" зумовлює доцільність штучного створення педагогічних бар'єрів з метою їх подальшого подолання в педагогічному процесі.

Обґрунтовано доцільність класифікації педагогічних бар'єрів за суб'єктами педагогічного процесу: педагогічні бар'єри тих, хто навчає, і педагогічні бар'єри тих, хто навчається.

2. Узагальнення наукового доробку щодо проблеми професійної компетентності педагога, аналіз теоретичних основ вивчення компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів дали змогу обґрунтувати її як вид професійної педагогічної компетентності, що формується в процесі професійної підготовки.

У дисертації компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів визначено як інтегроване, динамічне утворення особистості майбутнього вчителя, результат його підготовки на засадах теоретичних знань (про педагогічні бар'єри, їх сутність, типи, функції); практичних умінь запобігання, подолання й штучного створення педагогічних бар'єрів; особистісних якостей (бар'єростійкість, бар'єропревентивність), що стимулюють, мотивують, емоційно забарвлюють і регулюють як навчальну, так і професійну діяльність.

Обґрунтовано структурні компоненти компетентності, що досліджується, з урахуванням її інтегрованого характеру. Мотиваційний компонент компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів характеризується наявністю інтересу до набуття зазначеної компетентності, потребою досягнення успіху, а також ціннісним ставленням до майбутньої професійної діяльності та до оволодіння вказаною компетентністю в процесі професійної підготовки.

Когнітивний компонент уключає систему знань про сутність, типологію, функції, причини виникнення педагогічних бар'єрів, стратегії їх запобігання і подолання, а також відповідні тактики.

Діяльнісно-практичний компонент передбачає формування вмінь, що забезпечують процес запобігання, подолання і штучного створення педагогічних бар'єрів: діагностико-прогностичних, конструктивних,

інтелектуальних, комунікативних, перцептивних, експресивних, емпатійних, управління виявом емоцій, бар'єротворення.

Особистісний компонент компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів уключає дві підструктури: 1) підструктура якостей – бар'єростійкість і бар'єропревентивність; 2) саморегулювальна – самооцінка й рефлексія результатів діяльності.

Доведено, що виокремлення структурних компонентів не є достатнім підґрунтям для розкриття сутності компетентності майбутнього вчителя в запобіганні і подоланні педагогічних бар'єрів, оскільки структура не відтворює її дієвості в професійній діяльності. Виходячи зі специфіки діяльності вчителя, різноманітності його відносин, визначено такі функції зазначеної компетентності: пізнавальну, дидактично-професійну, комунікативну, діагностично-прогностичну, нормативно-регулювальну та захисну. Кожна функція відображає різноманітність вирішення вчителем педагогічних завдань, підкреслює багатоаспектність її змісту.

3. Здійснений аналіз наукових засад дослідження компетентності майбутніх учителів у запобіганні і подоланні педагогічних бар'єрів зумовив обґрунтування методологічної основи вивчення сутності зазначеної компетентності як сукупності продуктивних положень системного, синергетичного, особистісно-діяльнісного, суб'єктного, антропологічного, акмеологічного, ресурсного та компетентнісного підходів. Зазначені положення дали змогу визначити компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів як складну відкриту систему, що формується відповідно до вимог професійної підготовки й майбутньої професійної діяльності, забезпечує єдність практичної та теоретичної підготовки, реалізується через зовнішню або внутрішню діяльність майбутнього вчителя як діючого суб'єкта, спрямовуючи його на максимальне використання особистісного й професійного потенціалу, забезпечуючи саморозвиток і самовдосконалення особистості майбутнього вчителя.

4. Доведено, що якість формування зазначеної компетентності забезпечується розробкою й упровадженням системи на основі встановлення взаємозв'язків між її елементами. Система дала змогу чітко систематизувати й збалансувати складники професійної підготовки майбутніх учителів: вимоги, її зміст, теоретичні основи, методологію та технологію. Мета системи полягає у формуванні в майбутніх учителів компетентності запобігання та подолання педагогічних бар'єрів, що реалізується через завдання – формування структурних компонентів зазначеної компетентності та виконання її функцій; залежить від педагогічних умов; спирається на низку обґрунтованих загальнодидактичних і специфічних принципів; зміст визначається освітньо-професійними програмами, освітньо-кваліфікаційними характеристиками, навчальними планами, програмами дисциплін; забезпечується впровадженням етапів технології; орієнтується на розроблені покомпонентні критерії та показники рівнів сформованості в майбутніх педагогів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів; забезпечує результат.

5. У дослідженні доведено, що технологія формування в майбутніх учителів компетентності запобігання та подолання педагогічних бар'єрів забезпечується, ґрунтуючись на бінарній сутності педагогічного бар'єра, двома стратегіями: стратегією запобігання і стратегією подолання педагогічних бар'єрів.

Доцільність виокремлення стратегії запобігання педагогічних бар'єрів зумовлена їх негативними функціями, а також деструктивним впливом на діяльність, а тому й відповідною потребою їх запобігання, до того ж запобігти появі бар'єра значно легше, ніж потім ефективно його подолати. Стратегія запобігання забезпечується сукупністю тактик, що виключають, зводять до мінімуму виникнення педагогічних бар'єрів у процесі навчальної та професійної діяльності. Виокремлення стратегії подолання педагогічних бар'єрів зумовлено доцільністю виявлення й реалізації розвивального характеру педагогічного бар'єра, а також необхідністю усунення можливих його деструктивних наслідків, що забезпечується сукупністю тактик.

У межах зазначених стратегій виокремлено такі тактики: прогнозування, сприяння, супровід, підтримка, аутотренінг, співробітництво, стимулювання, а також розвивальна. Кожна тактика передбачає використання певних методів і прийомів.

Доведено, що тактику прогнозування використовують переважно в межах стратегії запобігання, тоді як тактику співробітництва і розвивальну – у межах стратегії подолання, решта тактик забезпечує реалізацію двох стратегій. Вибір тактики зумовлений ситуаціями навчального процесу та типами педагогічних бар'єрів.

6. Уточнено критеріальну базу сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання й подолання педагогічних бар'єрів. Визначені критерії логічно співвідносяться з компонентами зазначеної компетентності цих фахівців. При цьому встановлено такі рівні сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання та подолання педагогічних бар'єрів: високий, середній і низький.

Експериментальна перевірка впливу розробленої системи на рівень сформованості в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів дала змогу встановити, що на високому рівні в експериментальних групах її визначили у 20,2% студентів, на середньому – у 59,3% студентів, тоді як у контрольних групах ці рівні становили 10,9% та 51%. Таким чином, гіпотеза дослідження отримала підтвердження.

7. Теоретично обґрунтовану та експериментально перевірену систему формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів впроваджено в практику роботи вищих педагогічних навчальних закладів. Змістове наповнення системи забезпечується розробленими авторськими навчально-методичними комплексами з професійно зорієнтованих дисциплін, що охоплює навчальні програми, робочі програми, тексти лекцій, матеріали практичних занять, методичні рекомендації, матеріали тестового контролю, індивідуально-дослідні завдання, завдання для самостійної роботи, запитання для самоконтролю тощо.

Таким чином, вирішення завдань дослідження зумовило досягнення його мети – обґрунтовано теоретичні та методологічні засади системи формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів та експериментально виявлено її ефективний вплив на рівень їхньої професійної підготовки.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів та її формування в студентів педагогічних навчальних закладів і засвідчує необхідність її подальшого розроблення за такими найбільш перспективними напрямками, як: форми та методи організації педагогічного супроводу формування компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у педагогічних працівників у системі підвищення кваліфікації та курсової перепідготовки. Доцільно дослідити спеціальні умови формування компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у студентів конкретних педагогічних спеціальностей. Подальший напрям дослідження може бути пов'язаним з вивченням дидактичних умов використання пізнавального бар'єра в навчальному процесі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Глазкова І. Я. Компетентність майбутнього вчителя у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів : [монографія] / І. Я. Глазкова. – Бердянськ : Видавництво О. В. Ткачук, 2013. – 416 с.

Навчальні та науково-методичні видання

2. Англійська мова. Кредитно-модульний курс : [навч. посіб.] (рекомендовано МОН України, лист № 1.4/18-Г-2028 від 21.11.2007) / І. Я. Глазкова, О. Л. Абрамова, Р. В. Дорогих, О. Л. Бросленко. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 397 с. *Особистий внесок здобувача: 6,4 д.а.*

3. Глазкова І. Я. Запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у навчальному процесі : [навч. посіб.] / І. Я. Глазкова. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2013. – 137 с.

4. Глазкова І. Я. Країнознавство : [навч. посіб.] / І. Я. Глазкова. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2009. – 186 с.

5. Глазкова І. Я. Позакласна робота з іноземної мови: інтерактивні методи : [навч.-метод. посіб.] / І. Я. Глазкова, І. В. Школа. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2009. – 131 с. *Особистий внесок здобувача: 5,75 д.а.*

6. Глазкова І. Я. English. Learning through Barriers + CD : [навч. посіб.] (рекомендовано МОН України, лист № 1/11-11127 від 09.07.2013 р.) / І. Я. Глазкова, І. В. Школа. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2013. – 415 с. *Особистий внесок здобувача: 16,75 д.а.*

7. Глазкова І. Я. English through Barriers : [навч. посіб. для сам. роботи] / І. Я. Глазкова, І. В. Школа. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2013. – 96 с. *Особистий внесок здобувача: 4,2 д.а.*

8. Глазкова І. Я. English through Barriers + CD : [навч. посіб. для ауд. роботи] / І. Я. Глазкова, І. В. Школа. – Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2013. – 308 с. *Особистий внесок здобувача: 10,2 д.а.*

Статті в наукових фахових виданнях

9. Глазкова І. Я. Бар'єрна компетентність майбутнього вчителя як мета його професійної підготовки / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – Вип. 72. – С. 78–84.

10. Глазкова І. Я. Бар'єри педагогічної діяльності / І. Я. Глазкова // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 13. Проблеми трудової та професійної підготовки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 14. – С. 31–41.

11. Глазкова І. Я. Бар'єр як фактор психічного розвитку особистості та діяльності / І. Я. Глазкова // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. 6. – С. 250–260.

12. Глазкова І. Я. Дидактичні прийоми запобігання емоційним бар'єрам у навчальному процесі / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2013. – Вип. 83. – С. 124–131.

13. Глазкова І. Я. Експериментальне дослідження рівня обізнаності суб'єктів навчального процесу про педагогічні бар'єри / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2013. – Вип. 82. – С. 155–163.

14. Глазкова І. Я. Емоційні бар'єри студентів у навчальному процесі / І. Я. Глазкова // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. праць. – Одеса : ПНПУ, 2012. – Вип. 3–4. – С. 19–26.

15. Глазкова І. Я. Компетентність запобігання та подолання бар'єрів: методологічні орієнтири дослідження / І. Я. Глазкова // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 120. – С. 109–117.

16. Глазкова І. Я. Комунікативні бар'єри: сутність, причини появи, типологія / І. Я. Глазкова // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Вип. LV. – Ч. I. – С. 250–260.

17. Глазкова І. Я. Конкретно-науковий рівень методологічних підходів до розкриття проблеми компетентності запобігання і подолання бар'єрів у майбутнього вчителя / І. Я. Глазкова // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. наук. праць Кримського гуманітарного університету. – Ялта : КГУ, 2012. – Вип. 37. – С. 195–203.

18. Глазкова І. Я. Методологічні орієнтири дослідження проблеми формування у майбутнього вчителя компетентності запобігання і подолання бар'єрів / І. Я. Глазкова // Науковий вісник Південноукраїнського

національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. праць. – Одеса : ПНПУ, 2012. – Вип. 9–10. – С. 258–265.

19. Глазкова І.Я. Мотиваційні бар'єри навчальної діяльності студентів / І.Я. Глазкова // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського : зб. наук. праць. – Одеса : ПНПУ, 2012. – Спецвипуск. – С. 62–71.

20. Глазкова І. Я. Навчально-пізнавальні бар'єри: суть, механізми, причини виникнення, типологія / І. Я. Глазкова // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти : зб. статей за матеріалами ІХ Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань. – Ірпінь : Національний ун-т ДПС України, 2011. – С. 209–222.

21. Глазкова І. Я. Подолання бар'єрів навчальної діяльності: тактики, способи, прийоми / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – Вип. 78. – С. 123–131.

22. Глазкова І. Я. Проблема бар'єрів у сучасній педагогічній науці / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – Вип. 67. – С. 129–137.

23. Глазкова І. Я. Проблема психологічних бар'єрів у зарубіжній психологічній науці / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – Вип. 66. – С. 54–61.

24. Глазкова І. Я. Система забезпечення бар'єрної компетентності майбутнього вчителя / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – Вип. 73. – С. 83–89.

25. Глазкова І. Я. Стратегії подолання бар'єрів навчальної діяльності / І. Я. Глазкова // Наукова скарбниця Донеччини : [наук.-метод. журнал]. – Донецьк : ДоноблПППО : ДонНУ, 2010. – С. 89–94.

26. Глазкова І. Я. Сутність психологічних бар'єрів / І. Я. Глазкова // Педагогіка і психологія формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – Вип. 68. – С. 85–92.

27. Глазкова І. Я. Типологія бар'єрів навчальної діяльності студентів / І. Я. Глазкова // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 589. – С. 43–51.

28. Глазкова І. Я. Технологічні засади формування у майбутнього вчителя компетентності запобігання і подолання бар'єрів / І. Я. Глазкова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : [наук. журнал]. – Суми : СумДПУ, 2013. – Вип. 27. – С. 209–218.

Статті в інших виданнях

29. Глазкова І. Я. Самореалізація студентів у контексті бар'єрної педагогіки [Електронний ресурс] / І. Я. Глазкова // Волинські наукові студії.

Науковий вісник Рівненського інституту ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”. – 2013. – № 1. – Режим доступу: <http://www.univerua.rv.ua/VNS1-2013/Glazkova.pdf>.

Статті у виданнях іноземних держав

30. Глазкова И. Я. Исследование проблемы барьеров в отечественной психологии / И. Я. Глазкова // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. – Таганрог : ТГПУ, 2011. – Спецвыпуск № 1. – С. 137–142.

31. Глазкова И. Я. Технология преодоления студентами барьеров учебной деятельности / И. Я. Глазкова // Сборник научных статей молодых ученых, специалистов и аспирантов. – Невинномысск : НГГТИ, 2011. – С. 148–154.

32. Глазкова И. Я. Категориальный аппарат барьерной педагогики / И. Я. Глазкова // Аспекты современной науки. – М. : Перо, 2013. – Вып. 15. – С. 39–45.

33. Глазкова И. Я. Познавательные барьеры студентов / И. Я. Глазкова // Современный научный вестник : [науч.-теорет. и практич. журнал]. – Белгород : Руснаучкнига, 2012. – № 26. – С. 90–96.

34. Глазкова И. Я. Педагогічний бар'єр як дидактична проблема / И. Я. Глазкова // Science and Education. A New Dimension : [scientific journal]. – Budapest, 2013. – Vol. 1. – P. 62–67.

Матеріали конференцій та тези доповідей

35. Глазкова И. Я. Бар'єри навчання іноземних мов / И. Я. Глазкова // Творчі підходи та методи у викладанні іноземних мов : матеріали III Міжнародного наук.-практич. семінару (26–27 травня 2011 р.). – Бердянськ, 2011. – С. 11–14.

36. Глазкова И. Я. Бар'єри оволодіння іншомовною діяльністю / И. Я. Глазкова // Творчі підходи та методи у викладанні іноземних мов : матеріали IV Міжнародного наук.-практ. семінару (30–31 жовтня 2012 р.). – Бердянськ, 2012. – С. 12–19.

37. Глазкова И. Я. Бар'єрна педагогіка як новий напрям педагогічної науки / И. Я. Глазкова // Міждисциплінарність як методологія гуманітарних наук: мова, освіта, культура : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (26–27 квітня 2012 р.). – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Ч. 2. – С. 31–34.

38. Глазкова И. Я. Бар'єр як джерело активності особистості / И. Я. Глазкова // Освіта і доля нації : матеріали II Міжнародної конф. (20 травня, 2010 р.). – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2010. – С. 34–36.

39. Глазкова И. Я. Бар'єр як педагогічна категорія / И. Я. Глазкова // Сучасна вища освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 15–16 вересня 2010 р.). – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2010. – С. 17–18.

40. Глазкова И. Я. Бар'єр як фасилітатор пізнавальної активності / И. Я. Глазкова // Дидактика Яна Амоса Коменського: від минулого до

сьогодення”: матеріали Першої Міжнародної Інтернет-конф. (22 лютого 2013 р.). – Умань : ППО Жовтий О.О., 2013. – С. 99–102.

41. Глазкова І. Я. Взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх бар'єрів навчальної діяльності / І. Я. Глазкова // Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (10 березня 2011 р.). – Красноармійськ : КП ДонНТУ, 2011. – С. 23–28.

42. Глазкова І. Я. Внутрішні бар'єри пізнання: сутність, причини появи / І. Я. Глазкова // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конф. студентів і аспірантів (10–11 травня 2011 р.). – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 193–195.

43. Глазкова І. Я. Дидактична цінність бар'єру у професійній підготовці вчителів / І. Я. Глазкова // Роль педагогіки та психології в сучасному світі : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 листопада 2011 р.). – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2011. – С. 49–50.

44. Глазкова І. Я. Запобігання бар'єрів навчальної діяльності студентів / І. Я. Глазкова // *Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2013 : materialy IX Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji.* – Przemysl : Nauka I studia, 2013. – Vol. 14. Pedagogiczne nauki. – S. 18–20.

45. Глазкова І. Я. Принципи використання бар'єру в навчальному процесі / І. Я. Глазкова // Гуманітарна освіта та виховання у вищому технічному навчальному закладі : матеріали III Всеукраїнської наук.-метод. конф. – Дніпродзержинськ, 2011. – С. 54–57.

46. Глазкова І. Я. Навчальний процес у контексті мотиваційних бар'єрів студентів / І. Я. Глазкова // *Moderni vymozenosti vedy – 2013 : materialy IX mezinarodni vederko-prakticka konference.* – Praha : Publishing House Education and Science, 2013. – Dil 27. Pedagogika. – S. 22–24.

47. Глазкова І. Я. Навчальний процес у світлі емоційних бар'єрів / І. Я. Глазкова // Настоящи изследвания и развитие – 2013 : материали за IX международна научна практична конференция (Софія, 17–25 січня 2013 р.). – София : “Бял ГРАД-БГ” ООД, 2013. – С. 48–51.

48. Глазкова І. Я. Проблема класифікації бар'єрів у навчальній діяльності студентів / І. Я. Глазкова // Наукові дослідження – теорія та експеримент : матеріали восьмої міжнародної науково-практичної конференції (28–30 травня 2012 р.). – Полтава : ІнтерГрафіка, 2012. – Т. 8. – С. 22–25.

49. Глазкова І. Я. Структура і зміст навчального посібника “Запобігання і подолання бар'єрів студентами у навчальному процесі вищого навчального закладу” / І. Я. Глазкова // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців (18–19 квітня 2012 р.). – Рівне : РВВ РДГУ, 2012. – С. 22–23.

50. Глазкова І. Я. Сущность и структура барьерной компетенции будущего учителя / И. Я. Глазкова // Непрерывное образование личности как феномен XXI века : материалы Международной науч.-практ. конф. молодых

ученых, аспирантов, студентов (11 мая 2012 г.). – Соликамск : СГПИ, 2012. – Ч. 1. – С. 22–25.

51. Глазкова І. Я. Суть концепції бар'єрної педагогіки / І. Я. Глазкова // Психологія і педагогіка: Актуальні питання ХХІ століття: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (25–26 листопада 2011 р.). – Одеса : ГО “Південна фундація педагогіки”, 2011. – С. 38–39.

52. Глазкова І. Я. Феномен бар'єру в світлі актуальних проблем педагогічної науки / І. Я. Глазкова // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Запорізької сесії І Всеукраїнської наук.-практ. конф. (11 квітня 2012 р.). – Д. : Інновація, 2012. – Ч. 2. – С. 108–110.

53. Глазкова І. Я. Функції бар'єрів у навчальному процесі / І. Я. Глазкова // Сучасна освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика: матеріали наук.-практ. конф. (22 листопада 2011 р.). – Харків : ХНПУ, 2011. – С. 20–22.

54. Glazkova Irene. Barrier Pedagogics is a New Paradigm of Education / I. Ya. Glazkova // Materials of the International research and practice conference (April, 11, 2012). – Israel, 2012. – P. 12–13.

АНОТАЦІЯ

Глазкова І. Я. Теоретико-методичні засади формування у майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів у процесі професійної підготовки. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійного навчання. – Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2013.

Дисертаційна робота є теоретико-експериментальним дослідженням проблеми формування у майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів.

У дослідженні вперше введено в науковий обіг поняття “компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів”.

Розроблено й експериментально перевірено систему формування в майбутніх учителів компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів. Охарактеризовано та виявлено доцільність реалізації в межах зазначеної системи поетапної технології, а також стратегій запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, дієвість яких забезпечується тактиками.

Обґрунтовано бінарну сутність поняття “педагогічний бар'єр”. Визначено типологію й охарактеризовано педагогічні бар'єри суб'єктів педагогічного процесу: тих, хто навчається; тих, хто навчає.

Подано характеристику понять “бар'єропревентивність” і “бар'єростійкість” як якостей особистості майбутнього вчителя; “бар'єрне освітнє середовище” та “безбар'єрне освітнє середовище”.

Уточнено поняття “педагогічний бар'єр”. Обґрунтовано розвивальний характер педагогічного бар'єра й доведено доцільність його штучного створення в педагогічному процесі.

Ключові слова: бар'єр, педагогічний бар'єр, компетентність запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, компоненти компетентності запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, система, поетапна технологія, стратегії запобігання і подолання педагогічних бар'єрів, тактики, професійна підготовка, майбутні вчителі.

АННОТАЦИЯ

Глазкова И. Я. Теоретико-методические основы формирования у будущих учителей компетентности упреждения и преодоления педагогических барьеров в процессе профессиональной подготовки. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Классический частный университет. – Запорожье, 2013.

Диссертационная работа является теоретико-экспериментальным исследованием проблемы формирования у будущих учителей компетентности предотвращения и преодоления педагогических барьеров.

В исследовании впервые введено в научный оборот понятие “компетентность предотвращения и преодоления педагогических барьеров”.

Разработана и экспериментально проверена система формирования у будущих учителей компетентности предотвращения и преодоления педагогических барьеров. Доказана целесообразность реализации в пределах указанной системы поэтапной технологии, а также стратегий предотвращения и преодоления педагогических барьеров, действенность которых обеспечивается тактиками.

Обоснована бинарную сущность понятия “педагогический барьер”. Определена типология и дана характеристика педагогических барьеров субъектов педагогического процесса: тех, кто учится; и тех, кто учит.

Охарактеризованы понятия “барьеропреventивность” и “барьероустойчивость” как качества личности будущего учителя; “барьерная образовательная среда” и “безбарьерная образовательная среда”.

Уточнено понятие “педагогический барьер”. Обоснован развивающий характер педагогического барьера и доказана целесообразность его искусственного создания в педагогическом процессе.

Ключевые слова: барьер, педагогический барьер, компетентность упреждения и преодоления педагогических барьеров, компоненты компетентности упреждения и преодоления педагогических барьеров, система, поэтапная технология, стратегии упреждения и преодоления педагогических барьеров, тактики, профессиональная подготовка, будущие учителя.

SUMMARY

Glazkova. I.Ya. Theoretical and Methodological Principles of Formation of Competence of Preventing and Overcoming Pedagogical Barriers in Future Teachers' Professional Training. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Doctor of Pedagogical Sciences in Speciality 13.00.04 – Theory and Methods of Professional Education. – Classic Private University, Zaporizhzhya, 2013.

The thesis is a theoretical and experimental research of the problem of future teachers' formation of competence in preventing and overcoming pedagogical barriers. The author grounds the essence of binary concept "pedagogical barrier". On the one hand, this term is seen as a complex pedagogical phenomenon that interferes, holds back and reduces the efficiency and success of the educational process, and, therefore, requires prevention. On the other hand, it is a pedagogical tool that stimulates and increases the effectiveness of the educational process of participants' activity through its overcoming.

The dissertation demonstrates the reasonability of pedagogical barriers classification according to the participants of the educational process (teachers and students).

The idea of the research is based on an understanding of the competence in preventing and overcoming pedagogical barriers as a part of professional teachers' competence, his/her professional training level, which allows to perform functions and tasks of teaching.

The competence in preventing and overcoming of pedagogical barriers is defined as an integrated, dynamic formation of a future teacher, the result of his/her training on the basis of theoretical knowledge (the essence of pedagogical barriers, their types and functions); practical skills of preventing, overcoming and artificial creation of pedagogical barriers; personal qualities (barrier resistance, barrier prevention) that stimulate, motivate, regulate educational and professional activity by selecting the optimal strategy (preventing, or overcoming) of pedagogical barriers in the pedagogical process.

The considered competence has the structural and functional components. The content of the structural components (motivational; cognitive; activity and practical; personal, that includes two substructures: personal qualities and self-regulation substructure) is determined by the types of the pedagogical barriers. The main functions of competence are: cognitive, didactic and professional, communicative, diagnostic and prognostic, normative and regulatory, protective. The implementation of these functions determines the effectiveness of the professional training and activity.

It is proved that the competence in preventing and overcoming of pedagogical barriers has two forms of display: static and dynamic. The methodological basis for the researched competence in preventing and overcoming of pedagogical barriers is systematic, synergetic, personal and active, subjective, anthropological, acmeological, resourceful, competent approaches. These approaches give reason to

consider the competence as a complex, open system, which is formed in accordance with the requirements of both training and future educational activities, ensures the unity of practical and theoretical training, realized through the external or internal activity of the future teachers, focusing him/her on the maximum use of personal and professional potential.

The author shows that the formation of the competence of future teachers in preventing and overcoming barriers is provided by the substantiation, development and implementation of the system, which is characterized by interdependent relationships between its elements. The purpose of this system is to form the mentioned competence. This goal is implemented through the tasks, depending on the pedagogical conditions, based on the general didactic and specific guidelines, provided by the introduction of the stages of technology, focused on the criteria and indices of the levels of its formation and provides the result.

It is considered that the introduction of the system involves the step-by-step implementation of technology of forming the competence in preventing and overcoming pedagogical barriers in future teachers' training. The mentioned technology consists of such stages as propaedeutic (lectures' training), motivational, informational and theoretical, gaining experience, correctional and analytical and requires the usage of the appropriate technological tools.

Taking into consideration the binary nature of pedagogical barriers, the author suggests two strategies: the strategy of overcoming and the strategy of preventing of pedagogical barriers. The strategy of preventing is provided by a set of tactics that minimizes the possibility of pedagogical barriers incipience in educational process. The necessity of establishing the overcoming strategy is determined by the reasonability of introduction and implementation of the developing character of the pedagogical barrier, The efficiency of the overcoming strategy also provides by a set of tactics.

The author characterizes these tactics (forecasting, promotion, conduct, support, autotraining, co-operation, stimulation and developing tactic) in the frame of the strategy of overcoming and preventing. The forecasting tactic is mostly used when a teacher prefers the preventing strategy. Meanwhile, the tactic of cooperation and developing tactic are used in the framework of both strategies; their choice is determined by types of pedagogical barriers and situations in the educational process.

Analysis of data obtained as a result of the pedagogical experiment shows positive dynamics and the impact of development and implementation of the scientific and technological system of formation of future teachers' competence in overcoming and preventing of pedagogical barriers in the process of their professional training.

Key words: barrier, pedagogical barrier, competence in overcoming and preventing of pedagogical barriers, components of competence in overcoming and preventing of pedagogical barrier, system, step-by-step technology, strategy of overcoming and preventing of pedagogical barriers, tactics, professional training, future teachers.

ГЛАЗКОВА ІРИНА ЯКІВНА

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ЗАПОБІГАННЯ І ПОДОЛАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ
У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Підписано до друку 29.08.2013.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризографний. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. арк. 1,8. Обл.-вид. арк. 1,8. Тираж 150 пр. Зам. № 49-12АБ.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.